

Kultovi predrimске Kartage

Ćurković, Katarina

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:543481>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-11**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest
Diplomski studij povijesti (dvopredmetni)

Katarina Ćurković

Kultovi predrimske Kartage

Diplomski rad

Zadar, 2022.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest
Diplomski studij povijesti

Kultovi predrimske Kartage

Diplomski rad

Student/ica:

Katarina Ćurković

Mentor/ica:

Izv. prof. dr. sc. Zrinka Serventi

Zadar, 2022.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Katarina Ćurković**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Kultovi predrimske Kartage** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 30. rujna 2022.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. FENIČKI IZVORI KULTA	2
3. BOGOVI I BOŽICE U KARTAGI.....	6
3.1. Božanstva feničkog podrijetla.....	7
3.1.1. Tanit	7
3.1.2. Melkart.....	8
3.1.3. Baal Hammon	10
3.1.4. Išarta.....	11
3.1.5. Eshmun	12
3.2. Božanstva grčkog podrijetla.....	13
3.2.1. Demetra i Kora (Perzefona).....	13
3.3. Ostala božanstva.....	14
4. KULTOVI U KARTAGI.....	18
4.1. Hramovi i svetišta.....	18
4.1.1. Aesculapius ili hram Eshmuna (Asklepija).....	19
4.2. Načini štovanja kulta.....	20
4.3. <i>Tophet</i> i žrtvovanje djece	25
5. UTJECAJ KULTOVA KARTAGE NA MEDITERAN	32
5.1. Punski kult u sjevernoj Africi	32
5.1.1. Tunis	33
5.1.2. Maroko.....	34
5.1.3. Alžir	36
5.2. Punski kult na ostatku Mediterana	36
5.2.1. Sicilija	36
5.2.2. Malta	41
5.2.3. Sardinija	43

5.2.4.	Ibiza i ostatak Španjolske.....	45
5.2.5.	Etruščani	47
6.	STAV GRKA I RIMLJANA O KULTOVIMA KARTAGE.....	49
7.	ZAKLJUČAK.....	55
8.	BIBLIOGRAFIJA	58
8.1.	Popis literature.....	58
8.2.	Izvori	63

1. UVOD

Kultovi predrimске Kartage svoje korijene vuku iz feničkog kulta te su se razvili pod utjecajem raznih zapadno sredozemnih lokalnih kultura dok nisu pridobili svoje vlastite značajke. Tako se danas može od onog feničkog razlikovati punski kult, u okvir kojega pripada i sama Kartaga. Ovaj je kult širenjem utjecaja Kartage kroz trgovačke i vojne pothvate zauzeo iznimno važno mjestu u kulturnom životu cijeloga Sredozemlja. Od samoga osnutka Kartage pa do njezina uništenja od strane Rimljana, kult je imao iznimnu važnost u političkom i svakodnevnom životu njezinih građana te njegov utjecaj nije nestao čak i nakon što je grad razoren. Naime, iako su mnoga kulturna mjesta i hramovi u potpunosti uništeni, sam kult je preživio pod rimskom vlasti, prilagodivši se novim uvjetima no zadržavajući mnoge od starih tradicija.

Iako je punski kult djelomično preživio razaranje Kartage, ovaj će se diplomski rad usredotočiti isključivo na kultove predrimске Kartage. Prema tome, prvo poglavlje će obraditi feničke izvore kulta te obratiti pažnju na to kako se on mogao prenijeti na područje Kartage tijekom njezina osnivanja. Drugo poglavlje daje opći opis kartaških bogova i božica, obraćajući pažnju na njihovo podrijetlo i utjecaj u samome kultu. Opisati će se njihovi aspekti i domene te će se, gdje je to moguće, objasniti njihovo štovanje u samoj Kartagi. Nadalje, treće poglavlje pozabavit će se samim oblikom kulta u Kartagi. Opisati će se hramovi i svetišta koji su se nalazili u gradu te će se obraditi načini štovanja i razne kultne prakse. Posebna pažnja će se obratiti tradiciji žrtvovanja djece i *tophetima*. Poslije toga, proširiti će se područje zanimanja te će se obraditi utjecaj punskog kulta ne samo u sjevernoj Africi, već i na ostalim dijelovima Mediterana. Naposljetku, zadnje poglavlje proći će kroz djela antičkih autora te će obraditi njihov stav o kartaškom kultu. Obratiti će se pažnja na autore koji su pisali i prije i poslije pada Kartage te će se time dati opširan opis njihovih mišljenja kroz nekoliko stoljeća postojanja punskog kulta.

Kako je veliki broj informacija o ovoj temi fragmentiran i teško dostupan, za ovaj se diplomski rad upotrebljavala literatura na nekoliko stranih jezika, uključujući engleski, talijanski, francuski i njemački. Također se posebna pažnja obratila djelima grčkih i rimskih autora, koja su se uglavnom čitala u njihovim engleskim prijevodima. Nadalje, kako bi se nadopunila informacija u ovome radu iskorišteno je i nekoliko punskih natpisa te internetske stranice s relevantnim informacijama i definicijama.

2. FENIČKI IZVORI KULTA

Prema pronađenim arheološkim nalazima može se zaključiti da je religija u Kartagi imala iznimnu važnost u državnom i svakodnevnom životu. Umjetnički prikazi bogova, rituala i žrtvovanja uvelike su prisutni na sačuvanim materijalnim izvorima, dok se relativno rijetki pisani izvori intenzivno bave kartaškim religioznim životom. Ipak, iako postoje mnogi dokazi o važnosti kulta u Kartagi, izvori koji bi povjesničarima obznaneli specifična vjerovanja, tradicije te izgled panteona puno su rjeđi. Epigrafski natpisi, na primjer, često ne nude više od imena božanstva, dok se njihove karakteristike i načini štovanja uglavnom ne spominju (postoji nekoliko slučajeva u kojima se mogu odrediti preferirane žrtve određenog božanstva). Nadalje, čak i u ovakvim slučajevima, ponekad je vrlo teško odrediti nalazi li se na natpisu ime božanstva ili njegova titula. Prema tome, veliki dio današnjega znanja o kultovima predrimске Kartage proizlazi iz proučavanja teofornih imena, tekstova grčkih i rimskih autora te materijalnih izvora otkrivenih arheološkim iskapanjima.¹

Kartaga je, kao i mnoge druge naseobine po cijelom Sredozemnom moru, svoj život započela kao fenička kolonija. U ovome slučaju, za osnutak je zaslužan grad Tir (fenički Sur), jedno od najvećih trgovačkih središta na teritoriju Fenikije. Trgovina iz ovoga područja Mediterana rano je započela; fenički trgovci bilježe se već u Ilijadi² i Odiseji³, a u starozavjetnim tekstovima tirska se trgovina spominje s vidljivom zavidnošću⁴. Kako se trgovina u ovim ranijim razdobljima, a čak i nakon pojave metalnog novca, uglavnom provodila robnom razmjenom, mjesta sidrenja s vremenom su postajala trajna mjesta razmjene, a kasnije i feničke kolonije. Kartaga je tako, kao jedna od najmlađih tirske kolonije, prema tradiciji osnovana 813. godine prije Krista, iako arheološki nalazi ne podupiru tu teoriju. Stoljetna istraživanja nisu pronašla dokaze o naseobini na ovome području prije 8. stoljeća prije Krista ili, po najekstremnijoj procjeni znanstvenika, na samom kraju 9. stoljeća prije Krista. U 8. stoljeću prije Krista Tir je uspio dokazati vlastitu nadmoć nad svojim glavnim suparnikom Sidonom te su se njegove ekonomske i trgovačke mreže na Sredozemnom moru značajno proširile. Arheološki nalazi potvrđuju da se tijekom ovoga razdoblja poduzelo nekoliko valova

¹ S. Moscati, 1968, 136-137.

² Spominju se feničke zemlje, s posebnim naglaskom na Sidon i njegove trgovačke produkte – bjelokost, plaševi, vrč (Hom. *Il.* 4.141; 6.289; 23.743).

³ Spominju se kao poznati pomorci i trgovci (Hom. *Od.* 13.273-283).

⁴ Često se spominje bogatstvo i trgovina feničkih gradova, posebno Tira i Sidona (2Sam 5, 11; 1Kr 5, 1-12; Iz 23, 1-3)

kolonizacije zapadnog Sredozemlja s ciljem stvaranja trajnih naselja, a ne samo trgovačkih luka.⁵

Prvi fenički naseljenici koji su uspostavili u Tuniskom zaljevu svoje naselje nazivali su ga *Qart-hadasht*, a nama je ono iz grčkih i rimskih izvora poznato kao *Carchedon* ili *Carthago*. Legenda o osnutku grada uvelike je poznata – nakon smrti svojega muža, Eliza, kasnije poznata kao Didona (grčki naziv), bježi od svojega brata Pigmaliona, kralja Tira. Putujući prema zapadu putem Cipra, naposljetku je svoje sljedbenike dovela do obale sjeverne Afrike gdje je, nakon pregovora s lokalnim stanovništvom, zadobila zemlju na brdu Byrsi za osnivanje novoga grada – Kartage⁶. Vjerodostojnost ove priče je, naravno, pod debatom, ali čini se da je kralj Pigmalion bio prava povijesna figura pod feničkim imenom Pumayyaton, dok za postojanje Elize nema nikakvih dokaza. Ipak, u legendi se može vidjeti utjecaj kulta – tijekom putovanja Elize i osnivanja Kartage, razni se događaji i motivi mogu pripisati kartaškom štovanju Ištarte, Baala i Melkarta. Naime, tijekom svojih pustolovina Eliza je spasila grupu prostitutki i dovela ih u buduću Kartagu da budu prve žene novog naselja – neki ih povjesničari interpretiraju kao sluškinje božice Ištarte. Utjecaj Baala očituje se u ciparskom svećeniku Jupitera (kojega su Grci i Rimljani poistovjećivali s Baalom) koji je pratio prognanike pod uvjetom da njegova pozicija bude nasljedna, što nije bilo u proturječnosti s feničkom tradicijom. Melkart se, za razliku od ostalih, u legendi pojavljuje od početka. Eliza je, prema originalnoj legendi, bila supruga njegova vrhovnog svećenika te je u svoje progonstvo iz odanosti mužu ponijela Melkartove svete relikvije.⁷

Legenda o osnivanju Kartage imala je, naravno, snažan utjecaj na razvoj njezinog kulta. Ne samo da objašnjava važnost nekoliko feničkih bogova – Ištarte, Melkarta, Baala – za samo postojanje Kartage, ona također daje okvir znanstvenicima kako bi interpretirali neke arheološki otkrivene kultne tradicije na ovome području. Prema predaji, Eliza je doživjela nesretnu sudbinu brzo nakon što su se njezini sljedbenici smjestili u svojem novoosnovanom naselju. Kako bi izbjegla još jedan brak s lokalnim vladarom, žrtvovala se na lomači, te je moguće da je kasnije bila štovana kao božica.⁸ Neki povjesničari smatraju da se legenda o toj kraljici u punskoj tradiciji može odnositi na legendarno arhaično doba u kojemu je, navodno, postojala monarhija u Kartagi, iako za to nema povijesnih dokaza. Nadalje, moguće je da je njezino žrtvovanje na lomači jedno od razloga za kasniji običaj žrtava paljenica i *topheta* koji

⁵ D. Hoyos, 2010, 2-4; M. E. Aubet, 2001, 159-163.

⁶ Justin. 18.4.2-15; 18.5.1-17; 18.6.1-6.

⁷ D. Hoyos, 2010, 6-9; P. ter Keurs, 2015, 9.

⁸ Justin. 18.6.6-8.

je bio iznimno popularan. Treba također naglasiti da Eliza nije jedina koja je odabrala takvu sudbinu. U kartaškoj se povijesti ovakva situacija ponavlja još nekoliko puta – vojskovođa Hamilkar tijekom svoje kampanje na Siciliji te žena vojskovođe Hazdrubala koja se spalila pred rimskim osvajačem Scipionom tijekom uništenja Kartage. Neki povjesničari te događaje stavljaju u paralelu i uspoređuju ih – dvije žene koje su se žrtvovala i umrle vatrom tijekom osnutka i uništenja grada.⁹

Samim osnivanjem Kartage ne dolazi do nestanka izvorne feničke kulture. U linearnoj periodizaciji, oni provode stoljeća razvijajući se istovremeno, ali u različitim smjerovima. Poneki povjesničari uzimaju osnivanje prvih punskih kolonija i razvoj punskog kolonijalnog carstva kao obratnicu – počinje se koristiti termin Feničana sa zapada kako bi se referiralo na njihove doseljenike na zapadnoj obali Mediterana. Naravno, treba naglasiti da ni ovaj pojam nije uvelike specifičan. Sam naziv za ovaj narod, Feničani, do današnjeg je dana preostao iz grčke percepcije i grčkih izvora. Feničani su svoju pripadnost definirali na osnovi svojih gradova, a ne sveukupnim nazivom koji bi obuhvatio njihovu zajedničku kulturu. Samim time, i Feničani sa zapada suočavali su se sa sličnim problemom. Antički su ih autori u povijest zapisali pod pridjevom punski, dok su se oni još uvijek definirali prema svojim gradovima rođenja.¹⁰ Dakle, u ovome će se diplomatskom radu termin punski odnositi na širu zapadno-feničku kulturu i religiju, dok će se uže značenje naglasiti korištenjem imena grada Kartage.

Iako su novi fenički naseljenici na zapadnim obalama Sredozemnog mora i sjeverne Afrike sa sobom donijeli i fenički panteon, potrebno je naglasiti da se s vremenom njihova cjelokupna kultura zahvaljujući raznoraznim lokalnim i susjednim utjecajima razvila u izričito zapadno-feničkom stilu. Lokalni mediteranski običaji postepeno su postajali temeljnim dijelom punskih vjerovanja, iako su sama fenička božanstva bila u potpunosti prihvaćena na njihovim zapadnim prostorima. U svojim istočnim mediteranskim korijenima, fenička je religija bila iznimno honoteistička¹¹, s velikim bogom Elom na vrhuncu panteona. Ta se tendencija, zbog rapidnog širenja feničkog kulta i miješanja s lokanim tradicijama, pokazala još više izraženom u zapadnim kolonijama. Vrhovni je bog u ovim slučajevima često bio nadležan nad zemljom, nebom ili podzemljem, a u punskom je kultu to bio Baal Hammon sa svojom suprugom Tanit. Smatra se da je njihovo je štovanje u Africi pridobilo vrlo karakterističan oblik zahvaljujući razvoju tradicije ljudskih žrtava. Iako je žrtva u obliku krvi i ubijanja životinja bila vrlo

⁹ P. Xella, 2019, 281.

¹⁰ C. Bonnet, 2014, 328.

¹¹ Honoteizam označava štovanje jednoga vrhovnog boga uz istovremeno prihvaćanje postojanja drugih božanstava (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=24998>),

popularna po cijelom Mediteranu, u sjevernoj je Africi ljudska žrtva bila brojnija i puno se dulje zadržala nego u Izraelu i Fenikiji. Golema arheološka istraživanja *topheta* posvećenih Baalu Hammonu i Tanit rezultirala su dokazima žrtvovanja djece, iako još dan danas traje debata o tome jesu li ta djeca bila mrtvorodena ili uistinu ubijena i žrtvovana u ime kulta.¹²

Miješanje različitih kultura arheolozima je najviše vidno kroz istraživanje ikonografije i arhitekture. Iako je je sinkretizam na narodnoj razini doveo do najčudnijih kombinacija i neortodoksnih praksi, u službenom je kultu došlo do potpuno drugačijeg rezultata. Kao odgovor na razna djelovanja svojih mediteranskih susjeda, državni se kult opirao svim stranim utjecajima, okrećući se iznimno jakom konzervativizmu te asimilirajući samo ono što je bilo uvelike slično feničkoj religiji. Zato se tradicionalno semitski nebeski vrhovni bog nikada nije u potpunosti asimilirao s onim egipatskim, gdje je kult bio uglavnom fokusiran na razna htonična božanstva. Grčki je panteon, s druge strane, vrlo lako pronašao svoje pandane u onom feničkom, do te mjere da je danas povjesničarima moguće dešifrirati fenička božanstva u pisanjima antičkih autora. Ipak, čak i u ovome slučaju gdje su postojale mnoge i lako spojive sličnosti između dva različita panteona, onaj fenički se još uvijek opire prevelikim promjenama. Antropomorfizam bogova, karakterističan za rimske i grčke kultove, nije zadobio na popularnosti u onim feničkim. Naprotiv, ovdje se dugo vremena održala tendencija anikoničkih prikaza bogova, koja je svojstvena za semitske religije te koja ih izričito odvaja od svojih susjeda.¹³

Najraniji dokazi štovanja feničko-punskih božanstava na području Kartage pronalaze se u nefigurativnim prikazima tih bogova. Naime, oni su bili štovani u obliku kamenja – takozvanih *baetyli* – i stela, te kasnije u obliku raznih apstraktnih simbola.¹⁴

¹² B. Shaw, 2007, 239-242.

¹³ E. Stockton, 1974, 1-2.

¹⁴ R. Docter, 2015, 41.

3. BOGOVI I BOŽICE U KARTAGI

Kao i mnoga druga stara društva, i Kartażani su se ponosili velikim brojem božanstava u svojem panteonu. Većina njihovih najvažnijih bogova bili su preuzeti iz feničke tradicije. Išarta i Melkart su svakako jedni od najvažnijih, dok se Baal Hammon pokazao najuspješnijim aspektom feničkog boga Baala na području Kartage. Također su naslijedili i neke od manje poznatih bogova, kao što su Eshmun i Reshef, za kojega nema arheoloških dokaza o njegovu štovanju u Kartagi osim jednoga spomena kod Apijana. Ipak, zanimljiva je činjenica da su neki bogovi feničkog podrijetla u Kartagi zadobili puno važniju ulogu nego u svojoj domovini. Tanit, na primjer, je gotovo pa i beznačajna u Fenikiji, vrlo vjerojatno nastala kao aspekt neke druge i poznatije božice, dok se u Kartagi smatra jednim od najvažnijih božanstava grada. Zahvaljujući sačuvanim pisanim i epigrafskim izvorima poznato je da se u samom gradu nalazilo mnogo hramova i ostalih mjesta štovanja, iako je u današnje vrijeme zbog događaja 146. godine prije Krista teško pronaći njihove arheološke ostatke. Nadalje, Kartażani su neka od svojih božanstava i religioznih tradicija preuzeli i iz same Grčke. Naime, grčke božice Demetra i njezina kći Perzefona imale su vlastite kultove u Kartagi. Izida, poznata egipatska božica, je također imala hram u gradu, iako je o njemu vrlo malo poznato – najveći ostatak njezinog kulta u Kartagi sačuvan do današnjeg dana je sarkofag jedne njezine svećenice. Identifikacija kartaških božanstava otežana je činjenicom da su grčki i rimski autori u svojim djelima njih često poistovjećivali s vlastitim bogovima. Tako je Tanit postajala Hera ili Junona, a Melkart Heraklo, dok su ostale usporedbe bile puno fleksibilnije i otvorene interpretaciji.¹⁵

Bazirano na pronađenim izvorima, teško je govoriti o čvrstoj hijerarhiji panteona. Iako neki povjesničari vrhovnog boga identificiraju kao Baala Shamema, a drugi veoma popularnog Melkarta, prema brojnosti epigrafskih ostataka to bi najvjerojatnije, kao što je već rečeno, bio Baal Hammon i njegova supruga Tanit. Oba božanstva vuku svoje korijene iz Levanta iako su tek u Kartagi pridobili svoju iznimnu popularnost. Hijerarhija samoga panteona može se najbolje vidjeti iz sačuvanog ugovora o savezu između Hanibala i Filipa V. Makedonskog 215. godine prije Krista, u kojemu kartaški general priseže na svoje bogove. To je neka vrsta službene verzije punskog panteona, iako su punska imena bila zamijenjena grčkim interpretacijama. Samim time, ne može se sa sigurnošću reći na koje se bogove Hanibal zaklinje. On ih priziva u trijadama, a prva od njih sastoji se od Zeusa, Here i Apolona. Većina povjesničara smatra da se ovaj dio odnosi na Baala Hammona i Tanit, kao vrhovni božanski par u Kartagi, dok je interpretacija o bogu iza Apolona pomalo klimava. Vjeruje se da bi to

¹⁵ D. Hoyos, 2010, 94-98; R. Docter, 2015, 39-41.

mogao biti Eshmun, koji se vrlo često poistovjećuje s grčkim bogom medicine. Druga se trijada sastoji od takozvanog „*daimona* Kartažana“, Herakla i Jolaja. Dok je identitet Herakla općenito jasan – gotovo se uvijek izjednačavao s Melkartom – u druga dva slučaja situacija je puno kompliciranija. Za Jolaja još nema sigurnoga ekvivalenta, ali je moguće da se iza „*daimona* Kartažana“ krije bog Gad¹⁶. Treća trijada se sastoji od boga Aresa, za kojega se smatra da je možda Reshef, i dva nepoznata boga mora pod grčkim imenima Triton i Posejdon.¹⁷

3.1. Božanstva feničkog podrijetla

3.1.1. Tanit

Od 5. stoljeća prije Krista fenička božica Tanit, zajedno sa svojim partnerom Baal Hammonom, postala je najpopularnijim božanstvom Kartage. Njezino se ime stoga vrlo često pojavljuje uz spomene Baal Hammona s epitetom *pene Baal* („lice Baala“), što zapravo najvjerojatnije označava inicijalnu ovisnost o utjecajnijem božanstvu. Ipak, njezina titula *rabat* (ženska forma riječi *rab*, koja označava poglavara ili vođu) govori o njezinoj poziciji kao legitimnoj gospodarici Kartage. Zanimljivo, te titule dijeli i s božicom Ištartom, što podcrtava njihovu povezanost. Nadalje, potrebno je naglasiti da su mnogi njezini božanski aspekti, pa samim time i etimologija njezina imena, trenutačno nepoznati.¹⁸ U srodnim semitskim dijalektima, feničkim i punskim, njezino se ime označava kao *tnt*, što se u znanstvenoj zajednici tijekom godina pretvaralo u razne oblike – Tanit, Tannit, Tanit(h), Tennit ili Tinnit. Samo značenje njezina imena još uvijek je nepoznato. Neki povjesničari tvrde da ono dolazi od semitske riječi za jadikovanje te označava njezinu poziciju kao božice koja za nekim tuguje. Drugi ga prevode kao „zmajska ili zmijska dama/gospodarica“ te ga povezuju s Tanninom, morskim čudovištem u kanaanskoj mitologiji i hebrejskoj Bibliji. Ipak, još uvijek ne postoji dokaz koji bi potvrdio jednu od tih teorija ili ponudio neko drugo rješenje.¹⁹

Kao i njezino ime, i Tanitino podrijetlo je misterija. Većina povjesničara se, naravno, slaže da je njezino štovanje vrlo vjerojatno započelo na feničkim prostorima, ali više od toga se sa sigurnošću ne može reći. Neke teorije tvrde da je ona punska verzija Ištarte; ipak, to ne drži vodu, zbog činjenice da postoje hramovi koji ih izričito tretiraju kao dvije različite, ali

¹⁶ Bog dobre sreće i uspjeha koji se pojavljuje u kanaanskim i feničko-punskim tekstovima. Često se izjednačava s grčkom Tihom i rimskom Fortunom (D. Frayne – J. Stuckey, 2021, 107).

¹⁷ P. Xella, 2019, 281-283.

¹⁸ G. Markoe, 2000, 130; J. Stuckey, 2009, 4-5.

¹⁹ J. Stuckey, 2009, 2-3.

srodne božice. Povjesničari je povezuju i s drugim božicama – neki vjeruju da je njezino ime samo jedna verzija Anat²⁰, dok je jedno starije objašnjenje povezuje s Neith²¹. Poneki je povjesničari također smatraju autohtonim sjevernoafričkim božanstvom ili sjevernoafričkim božanstvom koje se sinkretizmom spojilo s onim feničkim ili kanaanskim. Grci su je, s druge strane, nazivali Tanneith ili Tinnith i poistovjećivali je s Herom, dok su je Rimljani imenovali Junonom Caelestis. Često su je identificirali i s Artemidom i Perzefonom.²²

Na vrhuncu svoje moći, Tanit se uvijek sparivala s također popularnim bogom Baalom Hammonom. Sačuvani natpisi nastali prije 5. stoljeća prije Krista uglavnom su bili posvećeni Baalu Hammonu dok ga je Tanit samo popraćivala, dok se od 5. stoljeća pomalo može vidjeti promjena u prioritetima – naime, ubrzo se njezino ime spominje prvo, a poslije 5. stoljeća prije Krista prema arheološkim se izvorima može zaključiti da je postala popularnija od Baala Hammona barem u pučkoj religiji, ako ne i državnoj. Ipak, usprkos njezinoj popularnosti, aspekti njezine moći su i dan danas nepoznati. Kao i njoj vrlo slična božica Ištarta, ona ima iznimno kompleksnu osobnost – bila je majka božica Kartage, zaštitnica grada i donositeljica plodnosti. Samim time, povezivali su je i s dobrom srećom. Kao božica nebesa, postala je i božicom mjeseca, a često su je povezivali i s morem i pomorcima. Postoji i indikacija da je bila i ratoborna božica u svojoj ulozi zaštitnice grada. U ikonografiji se često prikazivala s delfinima ili ribom, a pojavljivali su se i znakovi plodnosti: šipak, palmino lišće, grožđe, žitarice, lišće i cvijeće. Njezina se nebeska priroda izražavala polumjescom ili suncem, a u nekim slučajevima mogu se pronaći i kaduceji sa zmijama ili ptice slične golubicama. Također, na mnogim njezinim stelama nalazio se takozvani „simbol Tanit“ – stilizirana žena u haljini s raširenim rukama, ponekad popraćena polumjescom iznad njene glave.²³

3.1.2. Melkart

Melkart, jedno od najvažnijih kartaških božanstava, svoje podrijetlo vuče iz feničkog grada Tira i legende o osnivanju Kartage. Eliza (kasnije poznata kao Didona) je, naime, prema predaji bila žena visokog svećenika boga Melkarta te je u svoje progonstvo i do osnivanja Kartage sa sobom radi zaštite nosila njegove svete relikvije²⁴. Pisani izvori koji su preživjeli

²⁰ Mlada krvoločna božica koja se originalno štovala u Mezopotamiji ili sjeverozapadnom semitskom dijelu Levanta. Štovala se samostalno ili u kombinaciji s drugim božicama od sredine 2. tisućljeća prije Krista pa sve do helenističkog doba (D. Frayne – J. Stuckey, 2021, 20).

²¹ Božica stvarateljica u egipatskoj mitologiji. Već tijekom Starog Kraljevstva postala je temeljni dio državnog panteona sa svetištem u Memfisu (G. Hart, 2005, 100).

²² J. Stuckey, 2009, 3-4.

²³ J. Stuckey, 2009, 5-6.

²⁴ Nepoznato koje relikvije. U Justinu se spominje samo da je pobjegla s objektima svetima Heraklu (Melkartu), čiji je svećenik bio njezin muž (Justin. 18.4.15.).

do današnjega dana relativno su kasnog nastanka, ali pomoću arheoloških ostataka moguće je zaključiti da je njegovo štovanje i u ranim razdobljima bilo iznimno rašireno. Njegova popularnost se očituje i u obilju sačuvanih osobnih imena koja ističu vjeru i pobožnost (na primjer, Abdmelqart, što znači „sluga Melkarta“).²⁵ Njegova titula dolazi od fraze *Milk-qart*, što se prevodi kao „kralj grada“, a smatra se da je svoj život započeo kao predak tirske kraljevske linije te tako postao zaštitnikom grada i njegove vladajuće dinastije. Ipak, zajedno sa njegovim htoničnim karakteristikama, „grad“ u tituli svakako se mogao odnositi i na podzemlje, što je u skladu s mezopotamskom tradicijom. Često su ga asocijali s boginjom Išartom, koja mu je, prema svemu sudeći, bila supruga.²⁶ Važnost Melkarta u Tirskoj kulturi očituje se u činjenici da su, prema tradiciji, svaka novoosnovana tirska kolonija ili trgovačko čvorište bili dužni sagraditi njegov hram. Kartaga je, naravno, bila jedna od njih, te je time stvorila religioznu poveznicu s Tirom i otvorila se utjecaju tirkog hrama.²⁷

On je bio božanstvo asocijano s morem i morskom trgovinom, a samim time bio je i zaštitnik pomoraca i putnika. Također spada u kategoriju bogova koji su uskrsnuli. Naime, prema legendi bio je ubijen te kremiran (ili ga je, prema drugim pričama, ubilo čudovište Tifon), a zatim se vratio nazad u život. Samim time, imao je značajnu povezanost s podzemnim svijetom te su ga često poistovjećivali s mezopotamijskim Nergalom²⁸ i egipatskim Ozirisom²⁹. Melkartov festival buđenja, koji je slavio njegovo uskrsnuće, slavio se tijekom veljače ili ožujka, a u ovo je vrijeme Kartaga svake godine slala danak njegovu hramu u Tiru kako bi štovala svojega zaštitnika. Taj se danak sastojao od desetine javne riznice pa se samim time može argumentirati da je kult Melkarta imao i političku i ekonomsku ulogu – profiti zapadnog trgovačkog carstva time su se vraćali u grad maticu. Takva je tradicija trajala sve do helenističkog doba, naglašavajući time vezu između Kartage i Tira. U ikonografiji ga se prikazivalo kao bradatog muškarca, koji nosi koplje ili sjekiru te štit. Ponekad ga je pratio cvijet lotosa ili zmija, a na glavi je često nosio stožasti šešir.³⁰ Melkart se nerijetko izjednačavao s ponekim aspektima Baala, vrlo vjerojatno zato što su im titule slične – Baal, naime, nije samo ime boga, već i titula koja se može prevesti kao gospodar, poglavar ili vođa. Također, Grci su ga poistovjećivali s Heraklom. Njihova sličnost izražena je u njihovoj liminalnoj poziciji; i

²⁵ G. Markoe, 2000, 129-130.

²⁶ D. Frayne – J. Stuckey, 2021, 206; R. A. de Lima, 2019, 187.

²⁷ M. E. Aubet, 2001, 130.

²⁸ Mezopotamski bog podzemnog svijeta i donositelj smrti. Bio je odgovoran za bolesti i kuge te šumske vatre, a povezivao se i s ratom (D. Frayne – J. Stuckey, 2021, 230).

²⁹ Egipatski bog podzemlja i posmrtnih rituala te pogreba (G. Hart, 2005, 114).

³⁰ D. Frayne – J. Stuckey, 2021, 206.

Heraklo i Melkart su, prema predaji, bili smrtnici koji su svoje božanske moći zadobili kasnije u životu te se smatraju lokalnim herojima svoje domovine.³¹ Iako se ne zna mnogo o svakodnevnom štovanju Melkarta u Kartagi, pomoću povijesnih se izvora može zaključiti da je i tu, kao i u Tiru, on prolazio kroz ritual smrti i ponovnog buđenja. Naime, postojao je svećenik čija je titula bila „buditelj (mrtvog) boga“ s mirisom *štrny*, ponekad poznat i kao „suprug *štrny*“. Iako je sam pojam *štrny* nepoznat, prema kontekstu neki povjesničari zaključuju da je to još jedan aspekt božice Išarte. Uloga ovoga svećenika po svemu sudeći je bila iznimno važna, jer su je preuzimali muškarci na već visokim društvenim položajima te se ta tradicija proširila i izvan Kartage.³²

3.1.3. Baal Hammon

Baal Hammon, aspekt feničkog boga Baala, vrlo brzo je postao najpopularnijim bogom u Kartagi. Bio je bog agrikulture te se stoga često prikazivao sa žezlom na vrhu kojega se nalazila pšenica.³³ Njegova se uloga nebeskog oca proširuje i na aspekte prirode – naime, smatra se i bogom ljudske i prirodne plodnosti.³⁴ Etimološko značenje njegova imena nesigurno je. Baal dolazi od raširenog semitskog apelativa *b'l* koji se može prevesti kao „gospodar“ ili „vladar“, dok je značenje riječi Hammon još uvijek nepoznato. Moguće je da se ono referira na gorje Aman u zaleđu Ugarita te bi se time Baal Hammon smatrao „gospodarom Amana“. Nadalje, ime mu se može prevesti i kao „gospodar parfemskog oltara“, što se referira na tradiciju nuđenja tamjana i drugih mirodija.³⁵ U svakom slučaju etimološki je važnija njegova funkcija nego njegovo ime te se stoga može poistovjetiti s feničkim Elom. Njegov najcjelovitiji prikaz može se pronaći na steli u Susi, gdje je prikazan kao bradati muškarac s visokom krunom i dugačkim ogrtačem, sjedeći na tronu i popraćen dvjema sfingama. Također, u jednoj ruci drži koplje, dok drugu proteže prema suncu.³⁶

Ako se obraća pažnja samo na epigrafske natpise, moglo bi se zaključiti da je Baal Hammon, zajedno sa svojom partnericom Tanit, najpopularnije kartaško božanstvo. Kako ti epigrafski dokazi dolaze isključivo s natpisa na *tophetima*, neki su znanstvenici argumentirali da su oni, dakle, samo božanstva *topheta*. Ipak, treba spomenuti da svetište u kojemu su pronađeni ostatci *topheta* nije obično – tamo su često dolazili vjernici da bi molili za pomoć

³¹ R. A. de Lima, 2019, 193-194.

³² D. Hoyos, 2010, 99; M. E. Aubet, 2001, 131.

³³ G. Markoe, 2000, 130.

³⁴ P. Xella, 2019, 282.

³⁵ N. H. Walls, 2005, 723; S. Moscati, 1968, 178; G. Markoe, 2000, 130.

³⁶ S. Moscati, 1968, 178.

bogova te je bilo bitna točka kontakta između onog zemaljskog i onog nebeskog. Nadalje, važnost Baala Hammona izgledna je i u činjenici da se kult njegovog romaniziranog pandana, Saturna, nastavio rapidno širiti čak i nakon pada Kartage. Zajedno sa svojom suprugom, Tanit, i Baal Hammon vuče svoje podrijetlo iz Levanta, iako je na popularnosti dobio tek na punskim prostorima. Na gotovo svim epigrafskim natpisima spominje se zajedno s Tanit, iako od 5. stoljeća prije Krista – kada njezino ime dobiva prvenstvo – gubi na važnosti. Ta pojava se može pripisati činjenici da Tanitina uloga kao zaštitničkog božanstva u tom periodu raste te da ona postaje neka vrsta posrednika između božanskog Baala Hammona i svojih podanika.³⁷

3.1.4. Išarta

Išarta je božica sirijsko-palestinskog podrijetla koja je od svojega prvog spomena u 3. tisućljeću prije Krista rapidno postala popularna u velikom dijelu Mediterana, uključujući i Fenikiju. Kako se njezino štovanje širilo morskim putem zahvaljujući feničkoj pomorskoj tradiciji, ono se vrlo brzo ukorijenilo i u Kartagi. Danas poznata forma njezinog imena, *Astarte*, grčkoga je podrijetla te je proizašla iz najstarijeg poznatog oblika iz 3. tisućljeća prije Krista, *Ashtart* (od *Aštarta*), što označava ženstvenu formu semitskog *Ashtara/Athtara* i pridaje joj neke aspekte božice Venere. Prema takvoj etimologiji, povezana je i s božicom Ištar, iako je Išarta zadržala mušku formu imena. Bila je iznimno popularna u zapadnoj Siriji, poprimajući nebeske aspekte, ali se rapidnim širenjem njezina osobnost i forma mijenja od regije do regije.³⁸ Slično Tanit, i Išarta zadobiva titulu *rab* (ženska forma riječi *rb*, što znači „gospodar“ ili „vođa“), a ponekad se na nju referira uz pomoć epiteta *malkat*, što se prevodi kao „kraljica“.³⁹

Išartin identitet vrlo je teško ustvrditi. Ona je, naime, i u svojim feničkim izvorima preuzimala nekoliko uloga te se koristila raznim titulama od grada do grada. Iako se u nekim izvorima spominje kao božica rata, treba naglasiti da je tijekom svojega postojanja preuzela karakteristike mnogih drugih starijih bogova. Asimilirala je, na primjer, kanaansku trijadu božica Athirat, Anat i Athtart te time preuzela uloge božice ljubavi i plodnosti te božice majke. U pojedinim je regijama asimilirala i egipatsku božicu Hator te mezopotamsku Ištar. Zbog svojega kompliciranog i raznolikog karaktera, Išartu su grčki i rimski autori poistovjećivali s više od jedne božice, otežavajući time istraživanje i interpretaciju izvora. Spominjali su je, na primjer, koristeći se imenom Afrodite (božice ljubavi i plodnosti), Here (kraljice nebesa) i Kibeale (božice majke). U Kartagi se vrlo često spominjala zajedno s Tanit, te se identificirala

³⁷ P. Xella, 2019, 282.

³⁸ T. L. Holm, 2005, 561.

³⁹ S. Ackerman, 2013, 171.

s njom. Zajedno s njihovim pomalo sličnim ulogama (Ištarta je, nalik Tanit, bila supruga vrhovnog boga u gotovo svim feničkim gradovima), dijelile su i sličnu titulu; dok su Tanit nazivali „licem Baala“, Ištarta je nosila titulu „ime Baala“.⁴⁰ Njihova je povezanost izražena u pronalasku jednoga *topheta* u Kartagi, datiranog između 4. i 3. stoljeća prije Krista, na kojemu se spominje posveta novoga svetišta „dvjema velikim gospodaricama Ištarti i Tanit Lebanonskoj“ (moguće da je ono bilo u Kartagi). Ipak, treba naglasiti da mali broj arheoloških dokaza o njezinu štovanju na ovome području ne predočuje nužno stvarnu situaciju. Naime, iako se božici Tanit posvećuje mnogo više epigrafskih natpisa nego Ištarti, danas nam je poznato manje od deset teofornih imena koja se odnose na nju. Ištarta je, s druge strane, treća po broju danas poznatih teofornih imena (poslije Baala i Melkarta) te ta činjenica govori o njezinoj iznimnoj popularnosti u Kartagi.⁴¹

3.1.5. Eshmun

Eshmun je fenički bog medicine i iscjeljivanja te su ga stoga Grci i Rimljani često poistovjećivali s Asklepijem. Prema sačuvanim izvorima, poznato je da je bio dio bliskoistočnog panteona već od 3. tisućljeća prije Krista, iako je svoju finalnu formu zadobio tek u 1. tisućljeću prije Krista. Njegovo je točno podrijetlo nepoznato. U ritualnim tekstovima pronađenim u Ugaritu nalaze se reference na božanstvo *šmn* (pretpostavlja se Šamnu), koje je moguće interpretirati kao Eshmuna. Etimološki, njegovo ime proizlazi iz semitskog korijena riječi sa značenjem „ulje“, koje je imalo terapijske i ritualne funkcije te se time slagalo s njegovim aspektom boga liječenja. Ne postoji niti jedan prikaz boga na kojemu se sa sigurnošću može identificirati Eshmun, iako je moguće da bakrena britvica pronađena u Kartagi i datirana u treće stoljeće prije Krista prikazuje ovoga boga kao mladića koji sjedi.⁴²

Ipak, vrlo malo se zna o njegovoj stvarnoj funkciji u panteonu, iako njegova poveznica s uljem, njegova identifikacija s Asklepijem i, kasnije u Kartagi, s Apolonom govore da je bio duboko povezan s medicinom. Naime, u Kartagi je bio iznimno važan bog; jedan od njezinih zaštitnika. Njegov hram na brdu Byrsi bio je vrlo bogat i vrlo poznat, dok su se sastanci senata odvijali u njegovom svetištu. Nadalje, postoji mogućnost da se štovao zajedno s Ištartom, jer su arheološkim istraživanjima pronađeni natpisi posvećeni Eshmun-Ištarti. Njegovo se ime također može vrlo često pronaći u onomastici kartaških imena, gdje se često naglašava njegova

⁴⁰ A. Cooper, 2005, 7130.

⁴¹ E. Bloch-Smith, 2014, 185-186.

⁴² C. Bonnet, 2005, 2840; D. Frayne – J. Stuckey, 2021, 104.

uloga iscjelitelja.⁴³ Važnost Eshmuna u punskoj tradiciji očituje se i postojanjem njegova velikoga hrama u blizini Kartage i Utike. Naime, sjeverno od Utike – najstarije feničke naseobine na sjevernoafričkoj obali današnjeg Tunisa – nalazi se rt Ras Sidi Ali al-Mekki, u grčkim i rimskim izvorima poznat kao Apolonov rt ili *promunturium Pulchri* („pulcher“ je jedan od Apolonovih epiteta). Ipak, njegovo punsko ime je bilo Rt Eshmuna, time naglašavajući njegovu važnost svim putnicima koji bi prilazili Kartagi morskim putem. Nadalje, Eshmun se, pod svojim identitetom kao Apolon, pojavljuje i u poznatoj Hanibalovoj zakletvi, kao dio prve trijade odmah iza Zeusa i Here (u ovome slučaju, grčkim imenima za Baala i Išartu).⁴⁴

3.2. Božanstva grčkog podrijetla

3.2.1. Demetra i Kora (Perzefona)

Kako je Kartaga bila veliko trgovačko, ali i multikulturno i multietničko središte te je bila uvelike upoznata sa stranim kulturama, utjecaji ostalih religija nisu bili nepoznati. Najrašireniji od njih svakako je bio grčki kult Demetre i njezine kćeri Kore (Perzefone). Naime, 396. godine prije Krista unutar zidina grada osniva se službeno državno svetište Demetre i Kore, kojega su vodili članovi grčke zajednice. Prema predaji, svetište je osnovano kako bi se umirile te dvije božice nakon što je kartaški general Himilko uništio njihov hram na Sirakuzi. Svećenici su često dolazili iz visoko utjecajnih obitelji, ali i iz zajednice grčkih doseljenika te su prakticirali tradicionalne grčke rituale. Jedna od karakteristika ovoga kulta u Kartagi je korištenje kadionica od terakote, na kojima su se nalazili prikazi božice Demetere u njezinoj ulozi kao *kernophoros* – osobe koja nosi žrtvenu zdjelu *kernos*.⁴⁵

Etimologija imena Demetre komplicirana je. Najpopularnija je teorija da njezino ime znači „majka zemlja“ – prva sastavnica njezina imena *da* se može u nekim ranijim varijantama grčkog jezika povezati sa zemljom, dok *mitéra* označava majku. Ipak, takva interpretacija nije sigurna, jer ne postoje čvrste indikacije da se *da* uistinu može prevesti kao zemlja. Element *da* se isto tako povezuje s kretskim i jonskim dijalektima u kojima se koristi za identifikaciju neke vrste žitarica (pir ili raž) te se time ime Demetre može prevesti kao „majka žitarica“. U svakom je slučaju ono povezano s njezinom ulogom agrarne božice. Etimologija imena Kore (Perzefone) je, s druge strane, jednostavnija. Najstariji oblik njezina imena, pronađen u osam

⁴³ C. Bonnet, 2005, 2840-2842.

⁴⁴ E. Lipinski, 2004, 484-486.

⁴⁵ J. Quinn, 2018, 84; D. Hoyos, 2010, 96-97; R. Docter, 2015, 41.

slučajeva (pet od kojih se nalaze na antičkim vazama datiranim u peto stoljeće prije Krista), je *Persephatta*. Prvi dio imena, *perso*, označava „snop žitarica“, dok se drugi dio imena izvodi iz indoeuropske riječi *-gʷn-t-ih*, koja se može prevesti kao „udarati, lupati“. Dakle, ime Perzefone označava ženu koja mlati žitarice. Kora, ime pod kojim je Perzefona najpoznatija na punskim prostorima, znači „kći, mlada djevojka“.⁴⁶

Zbog nedostatka arheoloških izvora za njihov kult tijekom predrimskih vremena, kako bi se pobliže o njemu govorilo potrebno je obratiti pažnju na ostale punske prikaze Demetre i Kore te njihov razvoj u rimskim vremenima. Stoga se smatra da se i u punskoj religiji Demetra prikazivala slično kao i u grčkoj – to jest, da je bila boginja agrikulture i plodnosti, popraćena slikama voća, žitarica, djece i stoke. Ipak, ponekad se prikazuje i sa cvijetom lotosa, koji je, kako je već spomenuto, atribut božice Tanit. Samim time, moguće je da se u Kartagi poistovjećivala s Tanit, što je evidentno u materijalnim i epigrafskim izvorima u ostatku sjeverne Afrike. Slično Demetri, i Tanit je bila božica povezana s plodnosti i podzemljem te stoga njihova asocijacija ne začuđuje. Kora se, s druge strane, u grčkoj tradiciji, a smatra se i u punskom svijetu, prikazivala kao žena obučena u himation, držeći baklju i stojeći kraj majčinog prijestolja. Ne zna se gotovo ništa o načinima štovanja Demetre i Kore u Kartagi, ali neki autori, uzimajući u obzir činjenicu da je kult u Kartagu došao putem Sicilije, argumentiraju da su se na ovome području održavali festivali slični onima na Siciliji. Poblje, smatraju da se održavao zimski festival za vrijeme sjetve, koji se često povezuje s grčkim festivalom pod imenom Thesmophoria. Također, moguće je da su Demetra i Kora u Kartagi, kao i u nekim lokacijama u Grčkoj, bile povezane s Posejdom. Naime, Tanit je ponekad bila asociirana s morskim božanstvom Sidom, koji se štovao u Kartagi. Ta činjenica dovodi do sličnih paralela s Demetrom i Posejdom u Grčkoj, jer je prema nekim verzijama legende, on bio Korin otac. Samim time, neki autori tvrde da je moguće da je Posejdon imao mjesto u kartaškom kultu Demetre i Kore.⁴⁷

3.3. Ostala božanstva

Zbog manjka pisanih i arheoloških izvora, o kultovima ostalih bogova mogu se pronaći samo fragmentarni dokazi. U Kartagi je vjerojatno bio štovan bog Reshef. Iako nema puno arheoloških dokaza o njegovom kultu, ipak postoji nekoliko sačuvanih natpisa s njegovim

⁴⁶ R. Beeks, 2010, 324, 752, 1179-1180; J. Harrison, 1928, 63-64.

⁴⁷ B. Stanley Spaeth, 1994, 96-100.

imenom.⁴⁸ Reshef, fenički *Ršp*, je zapadno semitski bog čiji se kult proširio dobrim dijelom Mediterana, pa samim time i u Kartagu. Etimologija njegova imena problematična je. Njegovo se točno značenje sa sigurnošću ne zna, ali poneki znanstvenici pretpostavljaju da svoje podrijetlo vuče iz akadskog *rašbu*, što je božanski epitet značenja „strahovit“ ili „zastrašujući“. Reshef je uglavnom poznat kroz ritualne tekstove i antroponimiju, ali se iz njih ipak može doći do zaključaka o aspektima boga. Često ga se izjednačavalo s Nergalom i Nubadigom, hurijskim i anatolskim bogovima rata. Reshef je, dakle, bio ratoboran i strašan bog te je također bio i gospodar kuge, koju je oslobađao lukom i strijelom. U velikom dijelu Mediterana, iako ne i u Kartagi, često je bio prikazivan kao takozvani „*smiting god*“, s jednom nogom u koraku naprijed i držeći oružje u ruci, spreman na napad. Ipak, zbog svoje povezanosti s kugom te lukom i strijelom, izjednačavao se i s grčkim Apolonom. Nažalost, u samoj Kartagi nema mnogo spomena Reshefa. Jedino teoforno ime Reshefa u samom gradu je *'bdršp*, koje je pripadalo pretku obitelji podrijetlom iz Egipta.⁴⁹

Shamash je bio tirsko božanstvo povezano s kultom sunca. Svoju je moć koristio protiv tame i zla, te je time zadobio i aspekt pravednosti i pravičnosti te je bio sudac bogova i ljudi. Uglavnom se prikazivao sjedeći na tronu te u rukama držeći svoje simbole – štap i prsten. Kako je bio solarno božanstvo, na glavi je također imao i sunčani disk. U Kartagi je, uz sunčani disk, ponekad bio uokviren i urejima⁵⁰ te krilima.⁵¹ Još jedno od tirskih božanstava koje se štovalo u Kartagi je Baal Saphon. Baal Saphon bio je bog mora i pomorstva te zaštitnik navigacije. Također je bio povezan i sa sjevernim vjetrom. Njegovo je ime označavalo planinu Saphon, koja se nalazila 40 kilometara sjeverno od Ugarita te je bila iznimno važna točka za navigaciju. U antičkim se izvorima identificirao sa Zeusom Kasiosom. Također je moguće da je on izvor grčkog čudovišnog božanstva Tifona. Danas nam je poznato da je Baal Saphon imao svoj hram u Kartagi, iako ništa od njega nije sačuvano. Poznata „tarifa“ iz Marseillesa bila je dio toga hrama prije nego što je prenesena preko Mediterana te govori o načinu i cijeni žrtvovanja u hramu Baala Saphona.⁵²

O ostalim bogovima nema mnogo dokaza. Poznato je da je Shadrafa imao žrtvenik u Kartagi, koji se može datirati u 3. stoljeće prije Krista. Shadrafa je bio fenički bog iscjeljivanja. Njegovo ime *štrp'* dolazi od egipatskog Shed, što znači „spasitelj“, i zapadno semitskog

⁴⁸ W. K. Simpson, 1953, 86.

⁴⁹ E. Lipinski, 1995, 179-188.

⁵⁰ Stilizirani oblik egipatske kobre te simbol suvereniteta (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/uraeus>).

⁵¹ E. Lipinski, 1995, 264-268.

⁵² E. Lipinski, 1995, 244-249; *KAI* 69; D. Frayne – J. Stuckey, 2021, 48.

korijena *rp'*, sa značenjem „popraviti, vratiti u dobro stanje, izliječiti“.⁵³ Baal Shamem je originalno bio vrhovni bog levantskih, sumerskih, akadskih i anatolskih panteona. Njegovo je ime značilo „gospodar neba ili nebesa“ te je bio naširoko štovan od prvog tisućljeća prije Krista pa sve do ranog kršćanskog perioda. Postoje dokazi o njegovom štovanju u Kartagi. Na komemorativnoj steli pronađenoj na kartaškom lokalitetu, Baal Shamem spomenut je prvi, prije svih ostalih bogova.⁵⁴ Nadalje, moguće je da su se i u Kartagi štovali fenički demoni. Iako se popularno smatra da su takvi bili pod utjecajem egipatskog Besa, arheološki izvori potvrđuju da su ovakva božanstva postojala na feničkim prostorima i prije Besova rasta popularnosti. Likovi feničkih demona mogu se pronaći na amuletima u nekoliko lokaliteta, među njima i u Kartagi. Lice mu se razlikuje od ustaljene ikonografije Besa te na glavi nosi disk među svojim rogovima.⁵⁵

Kartaški je kult također imao i lokalne inačice na ostalim punskim područjima. Sa sigurnošću možemo reći da je bog Sid Addir⁵⁶ imao svoj poseban kult u Sardiniji. Identificiralo ga se s lokalnim božanstvom Babijem te ga se štovalo pod imenom Sid Babi. Riječ Babi, sama po sebi, nije bila toponim, već riječ sardinijskog podrijetla koja se koristila kao počasno ime. Njezino je značenje „otac“ ili „predak“, a u rimsko se vrijeme zbog toga ovaj bog nazivao Sardus Pater.⁵⁷ Njegovo najvažnije punsko svetište je svakako hram u Antasu, koji se nalazi u jugozapadnom dijelu Sardinije, u kraju pod nazivom Fluminimaggiore. Ovo je područje bilo važan dio lokalne kulture već u željezno doba, te je revitalizirano u punskom periodu, ali i u vrijeme kasne Rimske Republike i u vrijeme Karakale. Vjerojatno je lokalizacija ovoga boga započela poslije osvajanja Sardinije, kada je Sid poprimio karakteristike lokalnog Babija te postao iscjelitelj i lovac.⁵⁸

Postoje dokazi da su se u Kartagi štovali i egipatski bogovi. U kartaškim pogrebnim običajima jasno je vidljiv egipatski utjecaj. Ankh i cvijet lotosa pronađeni su na feničkim sarkofazima, dok su skarabeji i amuleti bili prisutni tijekom samoga pogreba. Mnogi skarabeji iz ranijih razdoblja na sebi su imali egipatske natpise s imenima faraona, te su vjerojatno bili uvezeni iz samog Egipta. Ostali su bili lokalne izrade, te su neki od njih imali natpise na punskom jeziku s imenima vlasnika. Također su u upotrebi bili amuleti s likovima egipatskih

⁵³ B. Morstadt, 2017, 28-29; D. Frayne – J. Stuckey, 2021, 318; E. Lipinski, 1995, 195-199.

⁵⁴ D. Frayne – J. Stuckey, 2021, 49.

⁵⁵ W. Culican, 1976, 21.

⁵⁶ Feničko-punski bog povezan s iscjeljivanjem, vjerojatno egipatskog podrijetla (D. Frayne – J. Stuckey, 2021, 316).

⁵⁷ E. Lipinski, 1995, 333.

⁵⁸ P. Bernardini – A. Ibba, 2015, 75-76.

bogova, među njima Ptaha, Horusa, Besa, Ra, Izide i Anubisa, te likovima egipatskih svetih životinja, kao što su majmun, krokodil, mačka i sokol. Tijekom pogreba su se koristile i morske školjke, koje su u egipatskoj tradiciji mogle zaštititi pokojnika od zla. Moguće je da su one također predstavljale i povezanost pokojnika i njihovih predaka s morem, i samim time bile nepovezane sa sličnim egipatskim običajem. Preuzimanje egipatskih tradicija nije stalo samo na pogrebnim običajima. Prema sačuvanim arheološkim izvorima, poznato je da su zapadni Feničani aktivno štovali egipatske bogove. Prema jednom punskom natpisu, jasno je da je Izida bila štovana u Kartagi od 3. do 2. stoljeća prije Krista. Ova je božica imala svoj hram u samome gradu, iako je o njemu malo poznato. Najjasniji dokaz njezina štovanja je svakako sarkofag grčkog stila koji je pripadao jednoj od njezinih svećenica. Druga egipatska božanstva su se također štovala u feničkim prostorima, među njima i Bes, Bast i Horus.⁵⁹

⁵⁹ M. E. Bergeron, 2011, 173-177; D. Hoyos, 2010, 97.

4. KULTOVI U KARTAGI

4.1. Hramovi i svetišta

Slično epigrafskim izvorima o punskom panteonu u Kartagi, teško je sa sigurnošću govoriti o njezinim hramovima i svetištima zbog potpunog uništenja grada 146. godine prije Krista. Ipak, zahvaljujući pismenim izvorima, danas je povjesničarima poznato da je grad bio pun svetih mjesta i hramova. Najveći od njih je navodno bio takozvani Aesculapius na brdu Byrsi, za kojega se smatra da je bio posvećen bogu Eshmunu (koji se, kako je već rečeno, poistovjećivao s Asklepijem). U današnje vrijeme od njega ništa ne preostaje. Na Byrsi je također stajao još jedan, iznimno bogat hram posvećen Apolonu (moguće Reshef, ali nema čvrstih dokaza), no ni njegovi ostatci nisu sa sigurnošću identificirani. I druga punska i fenička božanstva su, naravno, morala imati svoje hramove – Tanit, Baal Hammon i Melkart moguće čak i na samom brdu Byrsi – ali za njih još uvijek nisu pronađeni nikakvi arheološki dokazi, osim zavjetnih stela na *tophetima* posvećenim Tanit i Baalu Hammonu.⁶⁰

Samo se dva svetišta mogu pozitivno identificirati – kultne sobe u slojevima V-VI (480-350. godina prije Krista) na križanju Decumanusa Maximusa i Carda X u blizini Byrse te hram Apolona smješten u današnjoj Rue Ibn Chabâat. Kultne sobe se sastoje – kako im i ime kaže – od dviju soba smještenih u zgrade koje su se i prije i poslije ovoga perioda koristile kao stambeni prostor. Podovi su bili napravljeni od vodootporne žbuke te ukrašeni različitim simbolima. Jedna od soba je bila smještena više od druge te su arheološka istraživanja otkrila da se libacija vjerojatno izlivala iz jedne sobe u udubljenje u drugoj. Također, prema sačuvanim tragovima na površinama sobe, može se zaključiti da se tu nalazila i kadionica. Zgrada na Rue Ibn Chabâat, s druge strane, pokazuje dvije faze konstrukcije (6./5. i 3. stoljeće prije Krista) vidne u kapitelima stupova i prostornoj strukturi. U ovoj su zgradi također pronađene tisuće keramičkih i vapnenačkih figurica, administrativni pečati te skladište s amforama. Ova svetišta, kao i mnoga druga fenička ili punska sveta mjesta, nemaju monumentalnu i reprezentativnu arhitekturu rimskih i grčkih hramova, već se orijentiraju prema funkcionalnim i komunikativnim aspektima kulta.⁶¹

Što se tiče samog izgleda hramova u Kartagi, puno se toga može zaključiti zahvaljujući prikazima na stelama te ostalim sačuvanim hramovima u punskoj sjevernoj Africi i na području Fenikije. Hramovi ravnoga krova, rašireni u Egiptu i na feničkim prostorima, bili su prisutni i

⁶⁰ D. Hoyos, 2010, 76-77.

⁶¹ B. Morstadt, 2017, 25.

u zapadno-feničkoj kulturi. Isto tako, iz prikaza na stelama moguće je zaključiti da bi kip boga ili božice hrama često bio smješten između dva stupa na ulazu. Ispred hrama se često nalazio trijem ukrašen s dva stupa, iza kojih je slijedila *cella* s nišom za smještanje kipa božanstva. Trabeacija hramova je bila ukrašena geometrijskim uzorcima ili egipatskim motivima, dok su stupovi bili kanelirani (okrugli ili četvrtasti) i ukrašeni grčkim kapitelima ili sazdani u liku palminog lišća. U svakome hramu je postojala unutarnja komora sa slikom boga, oltarom i žrtvama vjernika. Ako je kompleks hrama bio veći, onda se ispred njega često nalazilo i dvorište u kojemu su svećenici mogli provoditi ceremonije. Hramovi grčkog oblika, s dvostranim kosim krovom i trokutastim zabatom, bili su puno rjeđi i nisu ostavili gotovo pa nijedan arheološki trag. Pretpostavlja se da bi, ako su postojali, bili posvećeni asimiliranim grčkim božanstvima (najpoznatiji je onaj posvećen Demetri i Kori) te su pripadali lokalnoj grčkoj zajednici.⁶²

4.1.1. Aesculapius ili hram Eshmuna (Asklepija)

Na današnjem brdu Byrsi, omeđen velikim zidinama, nekada je stajao hram posvećen punskom bogu Eshmunu, na kojega se kasnije referiralo imenom Asklepij. Ne zna se točno kada je on bio sagrađen, ali znanstvenici smatraju da se to dogodilo u 2. stoljeću prije Krista, kada se na ovome području izgradio novi stambeni prostor. Njegova se iznimna važnost može nazrijeti iz činjenice da se senat Kartage, zajedno sa sto članova vijeća, od tada počeo sastajati upravo u ovome hramu.⁶³ Hram je bio cirkularnog oblika te je imao iznimno prominentno mjesto na akropoli, pokazujući time važnost boga Eshmuna u kartaškom društvu. Njegova važnost vidna je i u sačuvanim rimskim izvorima, gdje se često naglašava njegova posebna prominentnost i bogatstvo. U različitim se izvorima na ovaj hram referiralo na različite načine. Ponekad su ga oslovljavali rimskim imenom Asklepije, a ponekad feničkim Eshmun, što veliki dio znanstvenika uzimaju kao dokaz da su ta dva boga barem u Kartagi bila zaista iznimno povezana.⁶⁴

Hram je uništen tijekom rimskog osvajanja Kartage 146. godine prije Krista te su stoga arheološka istraživanja iznimno otežana. Prema sačuvanim antičkim izvorima, posljednji su se preživjeli stanovnici Kartage zabarikadirali u hramu Eshmuna te su u njemu počinili samoubojstvo umjesto da se predaju rimskim osvajačima.⁶⁵ Izvori tvrde da su se kartaški

⁶² D. Hoyos, 2010, 77-78.

⁶³ E. Lipinski, 2004, 490.

⁶⁴ G. van der Ploeg, 2018, 223.

⁶⁵ D. Frayne – J. Stuckey, 2021, 105.

dezerteri pokušali predati rimskoj vojsci te da su u te svrhe predali svete vijence Asklepija, čiji se hram opisuje kao najbogatiji i najpoznatiji na cijeloj citadeli. Dezerteri su molili za svoje živote i živote preostalih 50000 kartaških građana. Rimski zapovjednik Scipion pristao je poštedjeti živote građana, ali je odbio milost dezerterima. Dezerteri su se na to povukli u hram Asklepija, gdje su se uspjeli dugotrajno braniti zahvaljujući visokoj poziciji hrama (navodi se da se do njega moglo prići samo penjući se uz šezdeset stuba) i kamenitoj prirodi okoline.⁶⁶ Strabon tvrdi kako je hram Eshmuna bio uništen kada se žena Hazdrubala u njemu živa spalila kako ne bi pala u rimske ruke.⁶⁷

4.2. Načini štovanja kulta

Kao što je već rečeno, veliki dio kulta Kartage bio je preuzet iz njihovih feničkih korijena. Samim time i fenički i punski kultovi prate tradicionalne levantske načine štovanja bogova kao što su molitva, predviđanje i nuđenje žrtvi, onih beskrvnih (uglavnom hrana, piće i vrijedni predmeti) i „krvnih“ (uglavnom stoka, ponekad ptice, a u slučaju Kartage, moguće i one ljudske). Također, postojala je tradicija pisanja administrativnih dokumenata – takozvanih „tarifa“ – koji su se nalazili na ulazima u hramove i svetišta te na kojima su se zapisivali režimi žrtvovanja i plaćanje svećenicima od strane vjernika. Jedna iznimno važna sačuvana „tarifa“ je „Tarifa“ iz Marseillea koju se datira u četvrto stoljeće prije Krista. Iako je pronađena u luci francuskog grada Marseillea 1845. godine tijekom izgradnje katedrale, većina znanstvenika smatra da dolazi iz Kartage. Vrlo je vjerojatno do današnje Francuske doputovala kao dio balasta na trgovačkom brodu. Ta „tarifa“ je najveća dosad pronađena sjevernoafrička punska „tarifa“ te se na njoj nalazi popis žrtava za hram boga Baala Saphona. Također se navode cijene specifičnih žrtava, gdje i kome pripadaju određeni dijelovi tijela žrtve (na primjer koža) te upozorenje da će svećenici koji naplaćuju više ili laici koji ne plate svoje žrtve biti kažnjeni. „Tarifa“ razlikuje tri vrste žrtava; *kll* i *'w't*, koje su se odnosile na stoku, te *slm kll*, koja se odnosila na žrtvovanje peradi te prinošenje hrane. „Tarifa“ također daje i maleni uvid u političku situaciju Kartage tijekom njezina nastanka – naime, početak natpisa razjašnjava da su naknade za žrtve utvrđene u vrijeme *shopheta* Hillešba'ala te, iznimno, nabraja i njegove

⁶⁶ App. *Pun.* 130.

⁶⁷ Strab. 17. 3. 14.

pretke, koji su također bili *shopeti*.⁶⁸ Prema sačuvanim pisanim izvorima može se zaključiti i da su postojale neke vrste kulturnih zajednica, često posvećene određenom božanstvu.⁶⁹

Nadalje, postojale su razlike između privatnog i javnog štovanja kulta. Očekivanja o utjecaju bogova nisu uvijek ista, pogotovo kada se govori o razlici između državnog i osobnog. Naime, u slučaju javnog i državnog kulta, zahtjevi se često odnose na molitve za zaštitu vladara, vladarske dinastije ili cjelokupne zajednice (od rata, bolesti ili prirodnih nepogoda), te se u te svrhe stvorio specifičan kult kojega su vodili službeni svećenici i koji se odvijao u velikim hramovima i svetištima. U okviru državnog kulta, potrebe pojedinaca bile su manje važne nego potrebe zajednice. Privatno se štovanje, s druge strane, često odvijalo u malim ruralnim svetištima ili na kućnim oltarima, s ciljem ispunjavanja individualnih želja. Iako se nikada ne može sa sigurnošću iz preostalih dokaza odvojiti javno od privatnog, jedan primjer osobne pobožnosti može se primijetiti u upotrebljavanju teofornih imena. Iz struktura imena moguće je izvesti zaključke o odnosu vjernika s određenim božanstvima. Takva imena često se referiraju na ljude kao sluge ili robove bogova, ali isto tako bogovima pridaju pozitivne atribute – zaštitu, liječenje, blagoslove, ostvarivanje želja, davanje života i tome slično. Time se može zaključiti da su svi načini štovanja i na individualnoj razini potvrđivali ovisnost ljudi o bogovima, ali i ovisnost bogova o vjeri ljudi. Ipak, ovakav se model ne odnosi na sve feničke naseobine – naime, u malenim zajednicama, razlika između onoga privatnog i onoga javnog te njihovih interesa je gotovo pa neprimjetna.⁷⁰

Neki povjesničari smatraju da postoji mogućnost da su poneke obitelji u Kartagi, pogotovo one aristokratske, pridavale posebnu pažnju i štovale određene bogove kao neke vrste zaštitnika. Ipak, iako se nešto slično pojavljivalo u drugim kulturama, nema čvrstoga dokaza da se takva tradicija održavala u Kartagi. Pronađen je zavjetni zapis koji govori o takozvanom „Baal u Magonida“ (*b'l mgnm*), zajedno s nekim drugim božanstvima (Baal Hammon, Baal Shamim i Tanit *pene* Baal). No, moguće je da zapis uopće ne govori o obitelji Magonida, već se referira na jednu od Baalovih titula, „Baal darivatelj“ ili „Baal zaštitnik“ (druga značenja riječi *mgnm* – dar i štit). Nadalje, obitelj poznatog generala Hanibala često se smatra štovateljima Melkarta, iako ni za to nema čvrstih dokaza. Naime, jedina poveznica između Hanibala i boga Melkarta je žrtvovanje i zakletva u njegovom hramu u Gadešu 218. godine prije Krista. Moguće je da je njegova obitelj imala veću povezanost s Baalom Hammonom i

⁶⁸ KAI 69; <https://musees.marseille.fr/tarif-sacrificiel-de-marseille>

⁶⁹ P. Xella, 2019, 281, 285; M. Richey, 2019, 234-235.

⁷⁰ P. Xella, 2019, 274, 285-286.

Tanit. Suprug njegove sestre Hazdrubal osnovao je naselje Novu Kartagu (*Carthago Nova*) u Španjolskoj 228. godine prije Krista u kojemu hram Melkarta nije imao važnu poziciju. Sam Hanibal se, na prijedlog svojega oca, kao mladić zakleo na oltaru Jupitera (Baala Hammona) da nikada neće biti prijatelj Rimljanima. Prije bitke u Italiji prinio je još jednu žrtvu u hramu Jupitera, a tijekom njegove poznate prisege, prvenstvo imaju Zeus (Baal Hammon) i Hera (Tanit).⁷¹

Što se tiče svećenika, u Kartagi su ih, kao i u ostalim feničkim teritorijima, oslovljavali semitskom riječju *khn*, dok se za visokog svećenika koristio termin *rb khnm*. U punskom je svijetu postojala strukturirana hijerarhija svećenstva, iako o njoj ne znamo puno. Poznato je da je postojala još jedna svećenička funkcija, pod nazivom „vođa vratara“, koji je vjerojatno bio zadužen za vrata hrama. Na nižem su se rangu nalazili takozvani „robovi“ ili „sluge“, koji su mogli biti i muškarci (*'bd*) i žene (*'bdt* i *'mt*). Svakodnevno funkcioniranje hrama zahtijevalo je prisustvo različitog osoblja, kao što su kuhari, mesari, brijači i pjevači, a u slučajevima kada je hram bio dovoljno bogat, postojala je čitava ekonomska struktura i radnici koji su ga održavali.⁷² Za razliku od ostatka kanaanskog područja, na feničkim i punskim teritorijima pronađeni su arheološki dokazi postojanja svećenica (*khnt*). Prvi pismeni izvor za njihovo postojanje pojavljuju se u Sidonu, ali se u kasnijim razdobljima mogu pronaći u velikom dijelu feničkog svijeta, pa tako i u onom punskom. U Kartagi su, na primjer, pronađeni grobni natpisi posvećeni Batba'al, Hld i Hnb'l, s titulama *rb* (glavni) *khmn* i *rb khnt* – to jest, one su bile vrhovne svećenice. Osim ovakvih tekstualnih dokaza, postojanje svećenica u feničkom i punskom kultu može se argumentirati zahvaljujući pronađenim materijalnim izvorima, od sitnih predmeta ukrašenih ikonografskim prikazima do oslikanih brončanih i srebrnih posuda. Moguće je da je ova pojava ženskog svećenstva nastala utjecajem stranih kultura na fenički prostor – one egipatske na prostor originalne Fenikije ili one grčke na punske teritorije. Isto tako, postoji mogućnost da je popularnost kulta Ištarke utjecala na njihovo nastajanje i kasniju popularnost. Ipak, potrebno je naglasiti da su ovakve funkcije često obnašale žene iz aristokratskih obitelji te da su one ponekad bile nasljedne. Nadalje, iako su svećenice, naravno, sudjelovale u kultu, postoje dokazi da im nije bilo omogućeno prinositi krvne žrtve.⁷³

Kako su Feničani pokazivali veliku brigu za posmrtno ritale svojih preminulih, može se zaključiti da nisu vidjeli smrt kao kraj ljudskog života, već kao transformaciju. Ta

⁷¹ D. Hoyos, 2010, 98-99.

⁷² P. Xella, 2019, 287.

⁷³ S. Ackerman, 2013, 158-161; 168-172; 175.

transformacija je bila dvostruka – socijalna, gdje pokojnik postaje štovani predak ili duh, i fizička, u kojoj se samo mrtvo tijelo priprema za sprovod. I na feničkim i na punskim teritorijima postoji varijacija, geografska i vremenska, u načinima pokapanja. To se odnosi, naravno, na incineraciju i inhumaciju. Ipak, postojanje dokaza za jednu, ne znači da se druga nije istovremeno koristila – u Kartagi, na primjer, su pronađeni dokazi kronološki simultane inhumacije i incineracije na dva lokaliteta (brdo Byrsa i Bir Massouda), iako je incineracija uglavnom bila rezervirana za ostatke novorođenčadi. Nadgrobni spomenici na urnama, stelama, ulazima u grobnice i sarkofazima su česti, iako povjesničarima ne daju mnogo informacija. Naime, oni slijede shematizirani obrazac te uglavnom spominju srodstvo pokojnika u ravnoj liniji, njegovo ime i patronimik, profesiju i ponekad ime osobe koja je organizirala pokop. Nadalje, zbog nedostatka arheoloških dokaza ne zna se puno o feničkim, a ni o punskim vjerovanjima o životu poslije smrti. Moguće je da su sudjelovali u starijim kanaanskim tradicijama i štovali podzemnog boga Mota (*mwt*), koji je bio protivnik Baala. Prema sačuvanim natpisima, Feničani su vjerovali da su preminuli bili u vječnom stanju mira. Također, postoje neki dokazi da su vjerovali u postojanje neke vrste duše – sastojala se od dva dijela: *nepesh* (*nps*), koji je nastavljao živjeti unutar grobnice pokojnoga, i *rouah* (*rh*), koji napušta tijelo i putuje zrakom u drugi svijet. *Nepesh* je dio duše prikazan u pogrebnim gozbama, jer se njega treba hraniti, dok se *rouah* i njegovo putovanje simbolizira pticama, pijetlovima i krilatim figurama. Smatra se da je ova dihotomija djelomičan razlog zašto su feničke grobnice, kao u slučaju Kartage, vrlo blizu ljudskim naseobinama, ali često odvojene prirodnim granicama, kao što su rijeke ili nizine.⁷⁴

Kako bi mrtvo tijelo bilo spremno za sprovod, ono je moralo proći kroz ritualne pripreme. Bilo je potrebno očistiti ih, pomazati smolom i mirisnim uljima, urediti, obrijati (iako nije jasno koji dio tijela – znanje proizlazi iz pronalaska britvica na arheološkim lokalitetima) te omotati u mrtvački pokrov. Iznimno važan dio priprema za pokop je bilo ukrašavanje tijela različitim amuletima, nakitom, novčićima ili dragim kamenjem, koji su kao pokloni od obitelji pokojnika služili za njegovu zaštitu tijekom putovanja u posmrtni svijet. Moguće je da je sam pokop bio popraćen lamentacijom i jadikovanjem, a ostatci glazbenih instrumenata u blizini grobnica upućuju na to da je glazba imala važnu ulogu tijekom ovoga dijela rituala. Takvo mišljenje se još jače potvrđuje pronalaskom terakotnih figura žena koje drže različite instrumente na nekoliko nekropola, uključujući i onu u Kartagi. Pogrebni su rituali također sadržavali i elemente hrane, pića i mirisa. Naime, postoje dokazi da su se pokojnicima prinobile

⁷⁴ M. Lopez-Bertran, 2019, 293-296.

žrtve donošenjem hrane i libacijom, a pronalazak kadionica na grobovima indicira tradiciju spaljivanja mirisa u čast pokojnika. Pogrebne gozbe su također bile popularne. Sastojale su se od životinjske žrtve nad grobom preminulog, paljenja mirisa i recitiranja molitvi te dijeljenja mesa među prisutnima. Moguće je da je ovo bio jedan od načina utvrđivanja nasljedstva – onaj koji dobije više mesa taj će naslijediti više imovine. Naposljetku, ostatci gozbe se ritualno pokapaju u blizini grobnice.⁷⁵

Jedna od osobitosti punskog i feničkog kulta je specifična religija koja se razvila među mornarima. Naime, postoje dokazi i arheološki nalazi po cijeloj mediteranskoj obali koji govore o pučkom štovanju božica povezanih s morem, pogotovo Tanit i Ištarte. Iako su one fenička božanstva – Tanit, pogotovo, je iznimno povezana s Kartagom – ostatci njihova kulta mogu se pronaći na Malti, Siciliji, Sardiniji, u Španjolskoj te Ibizi. Smatra se da se kult toliko proširio zahvaljujući pomorcima iz punskih prostora, pa i same Kartage. Simboli Tanit, to jest polumjesec i delfini, bili su iznimno popularni prikazi među punskim mornarima, dok su mnoge luke nosile ime Ištarte. Zanimljivo je da je velik dio punskih brodova bio posvećen Tanit – naime, na raznim sačuvanim stelama brodovi su se često prikazivali uz stilizirani „simbol Tanit“ ili se on na tim slikama pojavljivao na raznim dijelovima broda ili njegovoj opremi. Također, postoje dokazi da su pomorci često koristili kadionice u obliku punskih božica (moguće Tanit), te da su joj prije putovanja palili tamjan kako bi im ona olakšala navigaciju. Postoji mogućnost da su je pomorci štovali u špiljama (Es Cuyam na Ibizi i Gorhamova špilja na Gibraltaru) te da su se u njima molili za zdravlje, uspjeh, siguran put kući i sigurnost svojih obitelji koje su ostale iza njih. Iz samih molitva i zavjetnih natpisa koji su ostali sačuvani, očigledno je zašto je božica kao Tanit, koja vlada nad višestrukim domenama, bila popularna među mornarima i putnicima – bila im je potrebna kako bi zadovoljila sve njihove molitve. Potrebno je naglasiti da gravure u tim špiljama nisu napravili profesionalci te da su se, prema svemu sudeći, štovanje i kult provodili barem djelomično u tajnosti pod rimskim imperijalnim pritiskom, koji je tijekom stoljeća varirao na snazi ovisno o lokalnim interesima. Naime, komunikacija između pomorskih sila vlastima je uvijek bila iznimno važna, dok su vjerske prakse bile jedan od velikih izvora prihoda putem lokalnih svetišta.⁷⁶

⁷⁵ M. Lopez-Bertran, 2019, 296-303.

⁷⁶ M. A. Christian, 2013, 187, 190-197.

4.3. *Tophet* i žrtvovanje djece

Kada je 1921. godine amatersko arheološko istraživanje u blizini Kartage otkrilo polje ispunjeno urnama s ostacima životinja i djece, došlo je do ogromne oluje u studijama punske povijesti. Već su tada mnogi znanstvenici, upoznati s literaturom grčkih i rimskih autora, smatrali taj nalaz kao finalan dokaz za postojanje žrtvovanja djece u Kartagi. Pronalazak ovoga i sličnih lokaliteta u ostatku punske Afrike doveo je do postavljanja raznih pitanja povezanih s punskom religijom i kulturom. Najvažnije je, svakako, je li se žrtvovanje djece uopće provodilo ili ne, ali i pitanja povezana s podrijetlom ove tradicije te njezinim nastavkom tijekom helenističkih i rimskih razdoblja su također bila iznimno važna. Ipak, najveći je problem razumijevanja *topheta*, kao i u ostalim studijama povezanim s Kartagom, nedostatak čvrstih dokaza. Povjesničari se stoga služe informacijama s različitih lokaliteta kako bi nadopunili svoje neznanje, pretpostavljajući da se dugoročne tradicije povezane s religijom i kulturom sporo mijenjaju. Usprkos tome, potrebno je naglasiti da postoje razlike na različitim lokalitetima i u različitim periodima povijesti. Ignorirajući čestu individualizaciju *topheta*, treba naglasiti da su se oni mijenjali zajedno s kulturnim, ekonomskim i političkim trendovima, te da je stoga iznimno važno postaviti individualne primjere u pravilan geografski i povijesni kontekst.⁷⁷

Pokop u urnama posvećenim Tanit i Baalu Hammonu u današnje je vrijeme najpoznatija kulturna praksa Kartage. To je isto tako i jedna od kartaških najduljih tradicija – najraniji dokazi za postojanje *topheta* pronađeni su u 8. stoljeću prije Krista, a trajali su sve do uništenja grada. Iako se u današnje vrijeme takvi nalazi nazivaju *tophetima*, istina je da je povjesničarima feničko-punski naziv za tu praksu nepoznat te da je riječ *tophet* preuzeta iz Starog Zavjeta, gdje se referirala na lokaciju u dolini blizu Jeruzalema na kojoj su se do 7. stoljeća prije Krista žrtvovala muška djeca feničkom bogu Baalu. Iako je postojanje *topheta* arheološki dokazano i u drugim dijelovima svijeta, kartaški je lokalitet za sada najveći sličnoga tipa. Popraćene posvetnim stelama, urne su postale velik izvor ogromne debate kada je otkriveno da se u njima nalaze spaljene dječje kosti. Uglavnom su to bila novorođenčad, ali pronađene su i kosti mrtvorodenčadi i fetusa. Ponekad su ostatci bili popraćeni i kostima životinja, u velikom broju slučajeva mladunčadi ovaca i koza. Grčki i rimski pisci su mnogo vremena i truda posvetili opisivanju strahovitih rituala koje su Kartažani prakticirali i tijekom kojih su žrtvovali vlastitu djecu bogu Kronu/Saturnu (Baal Hammonu). Naravno, takvi izvori nisu uvijek vjerodostojni – ignorirajući činjenicu da su njihovi autori bili neprijateljski

⁷⁷ M. McCarty, 2019, 311-313.

nastrojeni prema Kartagi te samim time voljni prikazati je u najgorem svjetlu, treba se obratiti pažnju i na podatak da mnogi od tih izvora proturječe jedan drugomu te da je zapravo jedina činjenica o kojoj se svi slažu postojanje dječje žrtve u Kartagi. Arheološki dokazi, isto tako, nisu još uvijek sa sigurnošću potvrdili tu teoriju. Iako se ljudske i životinjske kosti ponekad mogu pronaći u jednoj urni, činjenica je da su uglavnom smještene samostalno u one različite te da su se u ranijim razdobljima životinjske kosti pokazale brojnijim. Isto tako, analizom je dokazano da su većina ostataka kosti novorođenčadi, mrtvorodenčadi ili fetusa, dok je samo nekoliko ostataka djece od dvije do četiri godine i isključivo jednog od šest do dvanaest godina, što direktno proturječi pisanjima rimskih i grčkih autora. Naposljetku, potrebno je spomenuti da postoje dokazi da je većina djece bila već mrtva u trenutku kremacije te da nisu pronađeni dokazi masovnih žrtva, koje su spomenute u nekim od izvora.⁷⁸

Zbog nedostatka čvrstih dokaza, nemoguće je zaključiti jesu li se ljudske žrtve zaista odvijale u Kartagi. Ipak, može se govoriti o nekoliko čvrstih činjenica koje podupiru određena stajališta. Kao što je već rečeno, većina pronađenih ljudskih ostataka u urnama *topheta* bila su mrtvorodenčad i fetusi. Također, pronađeni *topheti* ne odgovaraju opisima antičkih pisaca, koji su uglavnom spominjali žrtve kao stariju djecu ili čak odrasle ljude. U ponekim su se urnama nalazili ostatci dvaju mrtve djece, različite dobi, ali vjerojatno sličnog vremena smrti – a to je, naravno, u suprotnosti s tvrdnjama da su postojala individualna žrtvovanja ili da se trebalo žrtvovati prvorodenče. Moguće je, ipak, da su ta djeca umrla u bliskom razdoblju od prirodnih uzroka i jednostavno bila pokopana zajedno. Naravno, treba spomenuti i nedosljednosti između različitih pisanih izvora te pisanih izvora i arheoloških otkrića. Po svemu sudeći, niti u jednom se pisanom izvoru ne spominje sama praksa *topheta*. Oni se koncentriraju isključivo na tradiciju žrtvovanja djece, dok se pitanje njihovih ostataka i pokopa ostavlja potpuno otvoreno. Na drugim lokacijama su pronađeni primjeri životinjskih žrtava s natpisima koji govore o nekoj vrsti zamjene (*pro vikaro*). Moguće je, dakle, tu činjenicu interpretirati na dva načina: kao pokušaj izbjegavanja žrtvovanja vlastitog djeteta, ali i kao zahvala bogu što je poštedio dijete, moguće od neke bolesti ili opasnosti. Također treba uzeti u obzir činjenicu da je kartaško društvo bilo pred-moderno te da je stopa smrtnosti dojenčadi svakako bila visoka. Iako nemamo čvrste podatke za samu Kartagu, na rimskim je područjima u ovome razdoblju, smatra se, umrlo svako četvrto ili čak treće dijete. Redovno i rasprostranjeno žrtvovanje djece bilo bi stoga iznimno neobično, iako ne i nemoguće. Veća je mogućnost da je privatno žrtvovanje

⁷⁸ D. Hoyos, 2010, 100-102.

starije djece u periodima opasnosti i stresa postojalo, dok čvrstih dokaza za javno i državno žrtvovanje novorođenčadi i mlađe djece ne postoji.⁷⁹

Usprkos svemu, debate o postojanju ljudskih žrtava u Kartagi još su uvijek aktualne. Zagovornici teorije o njezinom postojanju vuku svoje zaključke iz različitih izvora. Grčki i rimski literarni izvori su, naravno, jedan od najvažnijih dokaza u korist ove teorije. Mnogi antički autori, uključujući Tertulijana, Diodora Sikulskog, Kvinta Kurcija Rufa te Plutarha, ostavili su iznimno detaljna svjedočenja o ovakvoj praksi. Ipak, potrebno je naglasiti i da poneki arheološki izvori potvrđuju ovaj argument. Određeni zapisi na grobovima mogu se interpretirati kao zavjeti roditelja koji se zaklinju da će žrtvovati svoju djecu Baalu Hammonu i Tanit, dok se na jednoj od popratnih stela jasno može razaznati lik svećenika s djetetom u ruci, prikazan vjerojatno u samom trenutku žrtvovanja. Također, može se iznijeti argument da su životinjski ostatci vrlo jasno produkt žrtvovanja te da su oni ljudski na istoj lokaciji svakako nastali istim ili sličnim procesima te da je isključivo ritual žrtvovanja opravdavao korištenje rijetkih resursa za lomače. S druge strane se nalazi teorija koja ne isključuje potpuno mogućnost postojanja ljudske žrtve u Kartagi, već u obzir uzima druge dokaze ili njihovu alternativnu interpretaciju. Zagovornici ove teorije razlažu da se *topheti* uvijek nalaze izvan granica grada te da su u njima pokopani ljudski ostatci koji nemaju svoje mjesto na glavnim grobljima – to jest, mrtvorodenčad, dojenčad i fetus. Također treba naglasiti da je incineracija u ovome razdoblju i na ovom području gotovo pa isključiva za *tophete* te da se generalna dob pronađenih ostataka slaže s dobi u kojoj su prirodni uzroci smrti iznimno česti. Što se tiče stele, potrebno je naglasiti da je figura svećenika u prvom planu – prikazan je vrlo detaljno, zauzimajući pažnju svojim uspravnim stavom i detaljno iscrtanim linijama. Figura djeteta je, naprotiv, minimalno ocrтана i gotovo pa beživotna. Lako je moguće, dakle, da je ovo jednostavno prikaz svećenika koji drži već mrtvo dijete, a ne buduću žrtvu.⁸⁰

Na samim stelama koje su pratile *tophete* često su se nalazili shematizirani natpisi, čak i poslije 145. godine prije Krista i razaranja Kartage. Natpisi su se sastojali od imena osobe koja je posvetila *mlk* Baalu Hammonu ili Baalu Hammonu i Tanit, često popraćeno pobožnom formulom „jer se čuo njegov glas“. Sam pojam *mlk* označavao je žrtvu, a izgovarao se kao *molk* ili *mulk* te se često pojavljivao u raznim frazama čije je značenje još uvijek pod debatom. *Mlk 'dm*, smatra se, može značiti „muška žrtva“, dok frazu neki prevode kao „žrtva crvenila“, referirajući se na tradiciju prema kojoj se svećenici oblače u crveno i oker tijekom obreda

⁷⁹ D. Hoyos, 2010, 103-104.

⁸⁰ J. H. Schwartz – F. D. Houghton – L. Bondioli – R. Macchiarelli, 2017, 443-444.

žrtvovanja. Moguće je da fraza *mlk 'mr* označava žrtvovanje janjeta, no isto tako poneki znanstvenici tvrde da *'mr* ne mora označavati janje, već svijet. *Mlk b'l* je najmanje problematična fraza – većina se slaže da se ona može prevesti kao „žrtva Baalu“, no neki ipak smatraju da se pojam *b'l* može interpretirati kao „žrtva“ ili „građanin“. Razlike u natpisima upućuju na činjenicu da žrtvovanje životinja nije bila samo zamjena za ono ljudsko, već odvojena i posebna praksa. Ipak, iako je njihovo značenje danas nepoznato, ovakve i slične fraze su gotovo uvijek pratile stele na *tophetima*.⁸¹

Recentnim se arheološkim istraživanjima može djelomično rekonstruirati *mlk* ritual. On se započinjao, naravno, biranjem žrtve, bila ona ljudska ili životinjska. Žrtva se zatim palila na otvorenoj lomači, rezultirajući neravnomjernim temperaturama i gorenjem kostiju, a ponekad su se uz samu žrtvu palile neke vrste sekundarne žrtve – u *tophetima* su se, naime, pronalazile kravlje, svinjske, riblje i ptičje kosti, ali i kosti divljih životinja. Sam proces spaljivanja bio je dugačak i kompleksan te je stoga vrlo moguće da je zahtijevao prisutnost svećenika. Spaljene bi se kosti zatim sakupile – ne vrlo pažljivo, arheološka istraživanja otkrivaju – i smjestile u urne, ponekad s nespaljenim darovima kao što su nakit ili amuleti za zaštitu. Urna bi se zatim pokapala na lokaciji *topheta* u pukotine u tlu ili u neke vrste „kutija“ napravljenih od kamenih ploča. Smještanje urni često se odvijalo u organiziranim redovima, što označava mogućnost postojanja nekakvog autoriteta koje je nadgledalo svetište.⁸²

Većina modernih znanstvenika koriste dokaze iz hebrejske Biblije kako bi interpretirali *tophete*. Kao što je već rečeno, čak i sam pojam *tophet* vuče svoje ime iz hebrejske tradicije u kojoj su djeca trebala prolaziti kroz vatru, a koja se ponekad eksplicitno referirala kao *mlk* ritual. Ipak, iako je moguće da je takav ritual postojao na Bliskom Istoku, mora se naglasiti da se širenjem po ostatku Mediterana on svakako mnogo promijenio. Postojanje *topheta*, gdje su se prikupljali i pokapali ostatci *mlk* rituala, zasada se čini ograničeno samo na punske prostore. Najraniji pronađeni dokazi *topheta* su uglavnom suvremeni jedan drugomu te generalno odgovaraju približnim procjenama osnutka kolonija – u slučaju Kartage to je 8. stoljeće prije Krista. Dakle, lako se može zaključiti da je sam ritual *topheta* postojao i prije osnivanja kolonija, jer ovakve istovremenosti ne bi postojalo ako je on nastao u jednoj od kolonija te se od nje kasnije raširio na bližnje prostore. Treba ipak naglasiti da se praksa *topheta*, čini se, nije proširila i na punski dio Iberskog poluotoka. Razlog je još uvijek nepoznat, no teorije su brojne. Od razlika između urbanih kolonija (u kojima su oni postojali) i komercijalnih (u kojima nisu

⁸¹ D. Hoyos, 2010, 102-103; M. McCarty, 2019, 315.

⁸² M. McCarty, 2019, 315-316.

postojali), do teorija u kojima je Kartaga mjesto u kojemu se praksa stvorila ili iz kojega se isprva širila, povjesničari već dugo vremena vode ovu debatu bez rješenja na vidiku. Manjak arheoloških i literarnih dokaza jednostavno sprječava potvrđivanje bilo koje od tih teorija. Za daljnju institucionalizaciju prakse *topheta* bilo je potrebno vremena, no već u 7. stoljeću prije Krista na Salambu se pojavljuju isklesani spomenici od kamena te se dalje šire po ostalim kolonijama. Ikonografija je, ipak, bila regionalna. Dok su se u Kartagi koristili geometrijski uzorci, na drugim se lokalitetima mogu pronaći ljudske figure ili različiti oltari. Činjenica da su žrtve bile posvećene Baalu Hammonu (i Tanit u Kartagi) je konzistentna na svim nalazištima, no interpretacija i reprezentacija su se u detaljima razlikovale.⁸³

Arheolozi smještaju nalazište kartaškog *topheta* u četiri specifične kronološke faze, što omogućava praćenje trendova povezanih s grobnim oznakama. U prvoj fazi, koja se smješta otprilike između 800. i 675./650. godine prije Krista, urne su bile popraćene grubo obrađenim kamenim blokovima lokalnog pješčenjaka. Druga faza – od 675./650. do 550./525. godine prije Krista – pokazuje napredak u estetskim i materijalnim vrijednostima grobnih oznaka. Ovdje se pojavljuju cipusi ukrašeni geometrijskim uzorcima, kamena prijestolja isklesana u obliku slova „L“ te mala svetišta pod nazivom *naiskoi*, koja broje skoro polovicu svih grobnih oznaka ovoga razdoblja. U trećoj fazi, za koju se uzima period od 550./525. do 300./275. godine prije Krista, dolazi do još veće varijacije spomenika. Uz sve detaljnije ukrašena prijestolja i *naiskoi*, u ovome se periodu mogu pronaći i stupovi te obelisci. Sredinom 4. stoljeća prije Krista pojavljuju se i okomite ploče – to jest, ono što se u ostatku teksta označava pojmom stele, a u istome se razdoblju napokon počinje koristiti i puno izdržljiviji vapnenac za njihovu izradu. U četvrtoj su fazi, koja započinje 300./275., a završava 146./125. godine prije Krista, sve grobne oznake izrađene od sivog vapnenca.⁸⁴

Topheti su, čini se, igrali važnu ulogu u sveukupnom društvenom životu zajednice. Čak i ako se zanemare nepouzdana antički izvori, iz arheoloških se ostataka lako može zaključiti socijalna važnost ove tradicije. Iako natpisi podržavaju teoriju da su se pojedinačne žrtve provodile u korist individualaca, infrastrukturni rad na svetištima sugerira da je postojala neka vrsta administracije – bilo ona svjetovna ili religiozna – zadužena za njihovo održavanje. Specifično za Kartagu, svetište se redovito obnavljalo, postoje dokazi da se njegov zapadni dio proširio barem jedanput, ceste koje su vodile prema svetištu su se redovito održavale te se

⁸³ M. McCarty, 2019, 319-321.

⁸⁴ J. Quinn, 2011, 391-392.

stvorila *favissa*⁸⁵ kako bi se oslobodilo više mjesta. Također, nekoliko posvetnih natpisa na sebi nose riječi „dekretom ljudi Kartage“, što poneki znanstvenici uzimaju kao dokaz da je veza između svetišta i civilnih struktura bila iznimno čvrsta. *Topheti* su, dakle, bili mjesta na kojima su se spajale religija, smrt, obitelj i zajednica te su stoga imali neobičan utjecaj na stvaranje zajedničkih identiteta. Grobne oznake od 7. do 4. stoljeća prije Krista, na primjer, pokazuju jasne poveznice s istočnjačkim utjecajima kartaške domovine, iako ih ne repliciraju potpuno vjerno. Kamena prijestolja u obliku slova „L“ i *naiskoi* imaju jasne paralele sa sličnim pojavama u Tiru, iako su njihovi oblici u Kartagi pod jasnim utjecajem zapadne kulture. Također, iako je oblik čisto levantski, u ikonografiji se jasno može vidjeti egipatski utjecaj, te se time Kartaga povezuje s još jednom utjecajnom drevnom kulturom. Ipak, u ikonografiji se mogu pronaći i tragovi drugih kultura – „simbol Tanit“ popularan je kroz sva razdoblja, dok je prikaz žene s diskom na prsima dokaz jasnog mezopotamskog utjecaja. Čini se da je kulturološka razmjena mogla teći i u suprotnom smjeru. Moguće je pronaći geometrijske motive i stupove koji su raniji datirani u Kartagi nego na originalnim feničkim prostorima.⁸⁶

Elementi dijaspore, dakle, iznimno su izraženi. Znakovi kontinuiteta i prekida jasno su vidljivi u samoj ikonografiji, ali i u spomenima bogova – Melqart, iako još uvijek važno božanstvo, potpuno je zasjenjen Baalom Hammonom i Tanit, koji sami vuku svoje podrijetlo iz Levanta. Njihova identifikacija s feničkom domovinom naglašava se ponekad i u natpisima. Tanit je, na primjer, bila poznata kao Levantska, iz čega se može zaključiti da je u zapadnim kolonijama njihovo podrijetlo imalo značajnu važnost. U grobnim oznakama *topheta* povezanost s domovinom također je vidna. Do 4. stoljeća prije Krista bili su pod jasnim istočnjačkim utjecajem, a ponekad su i posuđivali feničke tradicije te ih u potpunosti preinačili na zapadnjački način. Ovaj period prikazuje neku vrstu dijaloga među kulturama – ikonografija i prikazi su se izmjenjivali dvostrano između istoka i zapada. Od 4. stoljeća prije Krista pa nadalje, s druge strane, kultura *topheta*, a samim time vjerojatno i kartaška kultura, otvara se prema drugim mediteranskim utjecajima. Okomite ploče u službi grobnih oznaka su, na primjer, imale svoje ekvivalente u grčkoj kulturi. Ikonografija je također svojim razvojem dovela do spajanja raznih utjecaja. Iako su fenički i kartaški motivi – „simbol Tanit“, polumjesec, simbol dlana te fenički kaducej – još uvijek bili iznimno popularni, vidljivi su i utjecaji šireg Mediterana. Elementi grčkog ritualnog simbolizma, grčki ukrasi i kapiteli te

⁸⁵ Jama u koju su se premještali kulturni materijali (J. Quinn, 2011, 390).

⁸⁶ J. Quinn, 2011, 390, 392-395.

italski i etrušćanski motivi – sve se to može pronaći među *tophetima* helenističkog perioda, kada je Kartaga bila iznimno otvorena prema stranim kulturama.⁸⁷

Analizom *topheta* lako se može pretpostaviti da se vremenom u Kartagi stvorio čvrsti identitet zajednice. Od prve do treće faze, grobni su spomenici, zajedno s ikonografijom, bili mješavina različitih vrsta i utjecaja, nadograđujući se jedan na drugog preko stoljeća njihova postojanja. U četvrtoj se fazi, s druge strane, pojavljuje svojevrsna uniformnost među grobnim oznakama. Vapnenačke su stele bile uvelike u prednosti, a čak je i ikonografija postala izjednačena; prikazi polumjeseca gubili su na važnosti, dok su „simbol Tanit“ i kaducej – u tome razdoblju simbol same Kartage – bili iznimno popularni. Također, arheološka istraživanja indiciraju da su *topheti* u četvrtoj fazi postali dostupni svim društvenim slojevima Kartage. Uz tradicionalne masivne i majstorski ukrašene grobne oznake, pojavljuju se i one manje vrijednosti, tanje i s manje ili lošije izrađenim ukrasima. Neki su znanstvenici takvu pojavu pokušali objasniti činjenicom da je Kartaga tijekom Punskih ratova izgubila veliki dio svojeg bogatstva, no ta teorija ne drži vodu, jer se broj skupocjenih grobnih oznaka svakako nije smanjio. Moderne teorije stoga razlike među spomenicima pripisuju mogućnosti da se *tophet* otvorio građanima iz svih socioekonomskih pozadina istovremeno kad su se pojavili i građani različitih etničkih podrijetla. Takva se teorija slaže i s dokazima izvučenim iz natpisa na grobnim oznakama. Na njima se, naime, već od 4. stoljeća prije Krista pojavljuje velika raznovrsnost profesija – od svećenika i magistrata pa sve do mesara, oslobođenih robova ili robova samih.⁸⁸

⁸⁷ J. Quinn, 2011, 395-398.

⁸⁸ J. Quinn, 2011, 399-401.

5. UTJECAJ KULTOVA KARTAGE NA MEDITERAN

5.1. Punski kult u sjevernoj Africi

Fenička su božanstva u sjevernu Afriku došla zajedno i s prvim feničkim naseljenicima. Jedinstvena geografija ovoga prostora – ograničenost zahvaljujući pustinjama i moru, ali i otvorenost prema trgovačkim rutama – rezultirala je time da se originalna fenička religija pretvori u zasebnu regionalnu varijantu, onu zapadno-feničku ili punsku. Takve su zasebne religiozne tradicije ubrzo postale jedan od glavnih indikacija punskog identiteta te su punska religija i jezik u području koje je obilovalo helenističkim i grčkim utjecajima postale važan dio njihove kulturne svijesti.⁸⁹ Sam utjecaj Kartage na sjevernu Afriku u ranim je razdobljima vrlo teško razaznati. Naime, većina sačuvanih epigrafskih izvora dolazi iz rimskog perioda, dok se oni punskog podrijetla mogu datirati najkasnije u 3. stoljeće prije Krista.⁹⁰ Moderna arheološka istraživanja ponekad imaju probleme s identifikacijom punskih kulturnih zgrada i objekata isključivo na osnovi natpisa, stela ili materijalnih ostataka kulturnih aktivnosti. Identifikaciju otežava i činjenica da su tijekom helenističkih i rimskih perioda hramovi bili obnavljani, ponekad s očuvanim punskim oltarima ili ostalim kulturnim instalacijama. Dakle, teško je razlikovati originalne punske zgrade od kasnijih dodataka. Punske se strukture mogu identificirati samo putem njihova oblika i analize ostalih arheoloških ostataka u njihovoj blizini, kao na primjer punska keramika.⁹¹

Trenutačno se mogu identificirati tri vrste punskih svetih građevina u sjevernoj Africi – kvadratni oltari napravljeni od kamenih blokova ili cigli, široki *podia*⁹² i male *arulae*⁹³ napravljene od kamena ili terakote.⁹⁴ Kvadratni oltari, prema svemu sudeći, imaju veliku važnost i u hramskim, ali i u kućnim kontekstima. Uglavnom su napravljeni od vapnenačkih blokova ispunjenih okruglim kamenčićima ili klesanim kamenjem. Oblici im mogu biti različiti: jednostavni i bez ukrasa ili s bazama ukrašenim pilastrima i oslikanom žbukom. Takvi su oltari u velikom broju slučajeva smješteni u sredinu dvorišta ili ispred *cella*, a znaju biti povezani s drugim kulturnim instalacijama kao što su *podium* ili niše. Nijedan do sada otkriveni punski kvadratni oltar ne pokazuje dokaze o žrtvama paljenicama te se smatra da su uglavnom bili korišteni u svrhu libacije. Naime, ovakvi se oltari često asociraju s bunarima i odvodima. *Arulae* su također široko rasprostranjene na punskim lokalitetima širom Mediterana te su

⁸⁹ B. Shaw, 2007, 235, 219.

⁹⁰ N. Pilkington, 2013, 231.

⁹¹ F. Spagnoli, 2006, 173.

⁹² Pl. od *podium* – struktura ispod stilobata hrama (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/podium>).

⁹³ Pl od *arula* – mali oltar (C. Lewis – C. Short, 1879, 163).

⁹⁴ F. Spagnoli, 2006, 173.

posebno popularne u kućnim kontekstima, iako ih je moguće pronaći i na nalazištima hramova. Koristili su se kao mjesta za polaganje zavjetnih darova za određena božanstva, ali i kao mjesto za davanje sitnih žrtava, kao što su žitarice i libacija. *Podia* su bile kvadratne ili pravokutne baze sa stepeništima, koje su funkcionirale kao pijedestali za kipove ili svetišta. U punskim su se hramovima smještali ili u središte dvorišta ili uz zid koji gleda izravno na ulaz hrama. Nažalost, do sada u njihovoj blizini nisu pronađeni nikakvi kulturni arheološki ostatci koji bi pomogli u njihovoj interpretaciji.⁹⁵

5.1.1. Tunis

Materijalni ostatci na lokalitetu Kerkouane – sjeveroistočna obala Cap Bona u Tunisu – mogu se datirati najranije u osmo stoljeće prije Krista i najkasnije u treće stoljeće prije Krista, jer je grad bio potpuno uništen u Prvom punskom ratu. Prema arheološkim istraživanjima glavno je svetište Kerkouane imalo feničke karakteristike, to jest pravokutni tlocrt s glavnim dvorištem okruženim svetištima i pomoćnim prostorijama, pravokutnom dvoranom na čijem su se ulazu nalazili stupovi, prostorijom na čijoj su se južnoj strani nalazile klupe te radionicom s pećnicama na istočnoj strani strukture. Na sjevernoj strani dvorišta pronađena su dva pravokutna *podia*, orijentirani u smjeru sjever-jug, te su vjerojatno služili kao postolja za punska svetišta. Ispred jednog *podiuma* nalazi se oltar obložen vapnencem, a u njegovoj su blizini pronađeni punski novčići, strelice te životinjske kosti. Na stražnjoj strani dvorišta nalazi se takozvano „područje žrtvovanja“ s tri kulturne instalacije: zid od opeke u obliku slova L, bunar s kamenim ušćem te zavjetno nalazište s ostacima rimskih lampi i keramike. Na tlu su u blizini pronađene urne s ostacima životinjskih kostiju, crno obojane i neukrašene krhotine keramike te različiti slični materijalni ostatci. Također su pronađene i četiri *arulae* od vapnenca i terakote. Dimenzije su im iznimno male (0.23 x 0.18 x 0.20 m) te su vjerojatno služili kao mali oltari za sitne žrtve ili libaciju. Na lokalitetu Kerkouane su također pronađeni i dokazi individualnog kulta – mali vapnenački oltar u prostoriji kuće 21 na Rue de l'Apotropaion te oltar na istočnoj strani dvorišta kuće 3 na Rues des Deux Places. Oba oltara su bila orijentirana u smjeru sjever-jug.⁹⁶

Lokalitet Haïdra (Hammaedara) nalazi se u blizini granice između Tunisa i Alžira te su njemu mogu pronaći ostatci hrama Saturna, koji je jedini preostali arheološki dokaz kartaške prisutnosti na ovome području. Hram se nalazi u jugoistočnom dijelu grada te je sagrađen u stilu rane punske kulturne gradnje i kasnije obnovljen od strane Rimljana tijekom prvoga stoljeća

⁹⁵ F. Spagnoli, 2006, 178-179.

⁹⁶ F. Spagnoli, 2006, 173-174.

prije Krista. Hram ima pravokutan tlocrt podijeljen na prednju platformu i centralno dvorište. U prednjem dijelu hrama mogu se pronaći punske i neo-punske stele, dok je centralno dvorište ograđeno trjemovima i sadrži pravokutni oltar ispred trodijelne *celle*. Male terakota figure muškoga božanstva – vjerojatno Saturna, koji se u punskom kultu poistovjećivao s Baalom Hammonom – pronađene su u samome hramu.⁹⁷

Utika je bila jedna od najranijih feničkih kolonija na zapadnom Mediteranu te je prethodila i samu Kartagu. Kako su te dvije kolonije bile prostorno bliske, kroz veliki dio svoje povijesti bile su prirodni saveznici, sve do uništenja Kartage od strane Rimljana.⁹⁸ Zbog sličnog podrijetla i međusobne dugotrajne povezanosti, može se zaključiti da je Utika bila pod ogromnim utjecajem Kartage te samim time i punskog kulta. Iz antičkih izvora znamo sa sigurnošću da su se u ovome gradu nalazila barem dva hrama – hram Jupitera (vjerojatno Baal Hammon)⁹⁹ te hram Apolona (vjerojatno Eshmun), za kojega Plinije Stariji tvrdi da je sadržavao grede od Numidijskog cedra, koje su trajale 1178 godina od samoga osnutka grada¹⁰⁰.

5.1.2. Maroko

Iako je fenički grad Lixus u Maroku prema rimskoj tradiciji osnovan već u 12. stoljeću prije Krista na obali rijeke Lukkos, arheološki ostatci na ovome lokalitetu sežu najkasnije u 7. stoljeće prije Krista. U ovome je periodu sagrađen apsidalni hram (hram H) na samoj akropoli te se u njemu najvjerojatnije štovalo feničko-punsko božanstvo Melkart. Njegov je kult vjerojatno nastavljen i u rimskom periodu ovoga grada; naime, rimski su hramovi na ovome području također bili sagrađeni na samoj punskoj akropoli, a hram F je djelomično sagrađen na ostacima hrama H u 1. stoljeću prije Krista.¹⁰¹ Nadalje, čini se da je u blizini samoga Lixusa postojao još jedan hram s oltarom posvećenim Melkartu. Prema Pliniju, taj je hram bio stariji čak i od onoga u Gadiru, za kojega je rečeno da je izgrađen osamdeset godina nakon pada Troje. Prema izvorima, ovaj se hram nalazio na ušću same rijeke u blizini malog otoka, ali nikakvi arheološki ostatci još uvijek nisu pronađeni.¹⁰²

Hram F nalazi se na centralnom dijelu hramskog kompleksa te je orijentiran u smjeru sjever-jug. Sastoji se od šest dijelova: hrama sa trodijelnom *cellom*, cisterne, pomoćnih soba

⁹⁷ F. Spagnoli, 2006, 174-175.

⁹⁸ M. Bunson, 2002, 562.

⁹⁹ Plut. *Cat. Mi.* 59. 2.

¹⁰⁰ Plin. *Nat.* 16. 40. s. 79.

¹⁰¹ F. Spagnoli, 2006, 175.

¹⁰² A. Mederos Martin, 2019, 639.

na zapadnoj strani hrama, prolaza koji je prolazio uz sjevernu i istočnu stranu hrama te velikog centralnog dvorišta koje je gledalo na ulaz u hram. Podij s oltarom se najvjerojatnije nalazio ispred *celle*, kao i u drugim punskim hramovima obnovljenim u rimskom razdoblju. U cisterni je također pronađena punska keramika iz 6. stoljeća prije Krista. Hram H nalazio se sjeverno od hrama F te njegov južni dio nije pronađen – hram F je djelomično sagrađen preko njega. Hram H je također orijentiran u smjeru sjever-jug te se sastoji od polukružne apside sagrađene od vapnenačkih blokova. U samom centru apside je niša, gdje se vjerojatno nalazio kip božanstva. Ispred niše nalazi se pravokutni oltar od vapnenca, koji stoji na zidanoj bazi na kojoj se mogu pronaći ostatci crvene žbuke. Nedaleko od samoga oltara pronađeno je nekoliko punskih lampi, feničko posuđe, amfore iz 7.-6. stoljeća prije Krista te ostali sitni kulturni predmeti.¹⁰³

Volubilis je bio rimski grad u blizini današnjeg Maknesa u Maroku, ali je bio sagrađen na ostacima domorodačkog naselja iz 5.-4. stoljeća prije Krista te se punski utjecaji mogu primijetiti od 3. stoljeća prije Krista. Prema neo-punskim natpisima može se zaključiti da je punska kultura ostavila traga na ovome području i u kasnijim periodima. Na ovome su području ispod ostataka rimskih građevina arheološka istraživanja otkrila ostatke punskih hramova. Takozvani hram A, na primjer, pronađen je ispod strukture kapitolinskog hrama, u jednom od hramskih dvorišta. Ostatci hrama A sastoje se od *podiuma* prema kojemu vodi vapnenačko stepenište. Zahvaljujući utorima sačuvanim u blokovima vapnenca, može se zaključiti da se na tom *podiumu* nalazila neka vrsta svetišta, a pomoću novčića s likovima Jube II. i Kleopatre Seline ono se može datirati u 1. stoljeće prije Krista. Hram B, danas smješten na istočnoj strani Fertassa vadija, ugrađen je unutar zidina koje je Marko Aurelije sagrađio oko grada. Hram se sastojao od pravokutnog dvorišta okruženog trjemovima, u čijem su se središtu nalazila tri *podia* sagrađena od kamenih blokova. *Podia* su bili orijentirani prema istoku, a dva od njih su imala stepeništa na prednjoj strani. Arheološki ostatci sugeriraju da je ovo bio hram Saturna, a više od stotinu neo-punskih natpisa na stelama iz 2. i 1. stoljeća prije Krista svjedoči o očuvanju punskog kulta u rimskim vremenima. Hram C nalazio se zapadno od hrama B te se sastojao od pravokutnog dvorišta s tri strane okruženog stupovima. Povezan sa stražnjim zidom dvorišta i gledajući na ulaz nalazio se *podium* na uzdignutoj bazi, na kojemu se, kao i u hramu B, najvjerojatnije nalazilo svetište ili oltar. Nadalje, na ovome su lokalitetu pronađeni i dokazi individualnog štovanja u obliku malih kućnih oltara te zavjetnih kipića i punskih lampi.¹⁰⁴

¹⁰³ F. Spagnoli, 2006, 175.

¹⁰⁴ F. Spagnoli, 2006, 175-178.

5.1.3. Alžir

Pronađeni ostatci punske religije na prostoru Alžira datiraju se većinom nakon uništenja Kartage. Na lokaliteti u današnjem gradu St. Leu, na primjer, pronađeni su ostatci hrama Saturna iz rimskog razdoblja koji pokazuju utjecaj punskog kulta. Zapadno od gradskog foruma nalazilo se hramsko dvorište, okruženo trjemovima sa tri strane. Hram je gledao prema istoku te mu se moglo prići kratkim stepeništem. Nažalost, veliki dio hrama je uglavnom uništen te se malo toga može sa sigurnošću zaključiti. Ostalo je nekoliko razorenih zidova te neravan pod. Smatra se da su se u hramu nalazile tri *cellae*. Iako natpis pronađen u blizini hrama potvrđuje da se na ovome lokalitetu štovao Saturn, on također spominje i neka druga božanstva – Jupiter Optimus Maximus, Juno Regina, Epona.¹⁰⁵ Još jedan neo-punski hram posvećen bogu Saturnu pronađen je u blizini današnjeg mjesta Annaba. U hramu su pronađene neo-punske stele s natpisima posvećenim Saturnu te *topheti* koji se datiraju u 2 stoljeće prije Krista.¹⁰⁶

Ostali dokazi neo-punskog kulta na ovome području su uvelike fragmentarni. Stele posvećene bogu Saturnu, datirane u drugo stoljeće prije Krista, pronađene su na lokaciji antičke *Rusguniae* u blizini današnjeg rta Matifou. Rusuccuru, moderni Dellys na rtu Bengut, lokalitet je na kojemu su pronađeni dokazi štovanja božice Tanit. Tri neo-punske stele iz prvog stoljeća prije Krista ukazuju na postojanje njezinog kulta na ovom prostoru. Nadalje, ovakvi nalazi gotovo uvijek upućuju na prisutnost *topheta* i hrama Baala Hammona. Na rtu Tedless nalazi se akropola Taksebt, gdje je pronađeno pet neo-punskih stela iz prvog i trećeg stoljeća prije Krista. U blizini su pronađeni i spaljeni ostatci životinja zakopani u urnama, što indicira na postojanje još jednog hrama Baala Hammona i *topheta*. Naposljetku, dvije neo-punske stele sa znakom Tanit pronađene su u blizini grada Ras Skidka, u antičkom naselju Thapsus.¹⁰⁷

5.2. Punski kult na ostatku Mediterana

5.2.1. Sicilija

Zapadna je Sicilija bila jedno od najvažnijih mjesta kontakta između starosjedilačkog sicilijanskog stanovništva te kolonista iz Grčke i Fenikije već od ranih godina prvog tisućljeća prije Krista. Na ovome su se području razvile feničke naseobine (Motya, Soluntum i Zis) zajedno s onim grčkim (Selinus i Panormus) i domorodačkim, time dovodeći do jedinstvenog

¹⁰⁵<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0006%3Aalphabetic+letter%3ADP%3Aentry+group%3D7%3Aentry%3Dportus-magnus>; J. Lassus, 1956, 287.

¹⁰⁶ A. Mederos Martin, 2019, 638.

¹⁰⁷ A. Mederos Martin, 2019, 636-638.

spajanja različitih kultura.¹⁰⁸ Motya se arheološkim istraživanjima pokazala posebno bogatim izvorom za feničku i punsku kulturu na Siciliji – ona je, naime, bila smještena na trgovačkoj ruti Feničana prema zapadu te se na njoj nalazi jedna od najranijih feničkih naseobina izvan domovine. Dakako, širenjem utjecaja Kartage i njezina trgovačkog i kolonijalnog carstva, i Motya je poprimila nekoliko obilježja punskog kulta.¹⁰⁹

U Motyi je u blizini svježeg izvora vode izgrađen hramski kompleks u Khotonu. Postoje dokazi da su se na ovome području nalazili hramovi posvećeni bogovima Baalu Hammonu i Melkartu te božici Išarti. Hram Baala Hammona – poznat i kao hram u Khotonu – bio je popularan kroz cijelu povijest Motye kao naselja. Hram je sagrađen u 8. stoljeću prije Krista (faze 8 i 7, dok se sam hram u ovome razdoblju označava kao hram C5) te je bio korišten kroz nekoliko stoljeća i rekonstrukcija (550.-480. godine prije Krista označava se kao hram C1, dok se arheološki nalazi iz 480.-397. godine prije Krista označavaju kao hram C2). Napokon je u potpunosti srušen tijekom uništenja grada od strane Dionizija Sirakuškog 397/6. godine prije Krista te kasnije nije bio ponovno sagrađen. Hram je poslije toga bio transformiran u otvoreno svetište (397.-300. godine prije Krista, poznato kao svetište C3), koje je vjerojatno bilo u potpunosti napušteno pred kraj 4. stoljeća prije Krista. Sredinom 6. stoljeća prije Krista, cijelo je područje bilo rekonstruirano u okrugli *temenos*¹¹⁰, te je i ovaj hram time pripadao jednom od najvećih hramskih kompleksa u feničkom svijetu.¹¹¹

Hram C5 (8.-5. stoljeće prije Krista) sagrađen je 20 metara od južne obale otoka na izvoru svježe vode koji se koristio kao sveti bazen i bunar. U najranijim su se razdobljima na ovoj lokaciji nalazile zavjetne jame, dok je glavni hram sagrađen sredinom 8. stoljeća prije Krista. Sagrađen je prema levantskom tlocrtu takozvane „četverosobne građevine“; imao je centralno dvorište s dvjema paralelnim građevinama (služile su kao *celle*¹¹²) i poprečnim krilom na istoku s ostalim kulturnim instalacijama. U dvorištu se nalazio bunar te obelisk s nekoliko stela. Glavna je *cella* bila pravokutna prostorija na čijem se istočnom kraju nalazio *adyton*¹¹³ kao središte štovanja i s oltarom za paljenje mirodija i ostalih žrtava. U *celli* se

¹⁰⁸ S. Morris, 2019, 77.

¹⁰⁹ L. Nigro, 2015, 83.

¹¹⁰ *Temenos* u grčkoj religiji označava sveto zemljište posvećeno određenom božanstvu, često ograđeno zidom. Na *temenosu* se mogu nalaziti različite svete strukture, od gajeva, drveta ili oltara pa sve do hramova i riznica (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60771>).

¹¹¹ L. Nigro, 2015, 85-86.

¹¹² Grč. *naos*, u klasičnoj arhitekturi dio hrama u kojem se nalazio lik božanstva (<https://www.britannica.com/technology/cella>).

¹¹³ Unutarnja neosvijetljena soba u grčkim hramovima, namijenjena za proročice (<https://www.encyclopedia.com/education/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/adyton>).

također nalaze i dokazi libacije, što upućuje da se ovdje štovala neka vrsta htoničnog božanstva. Hram je imao svoje unutarnje i vanjske centre štovanja. Osim *celle*, štovanje se provodilo i u blizini izvora, gdje je pronađena *favissa* s ostacima keramike, kulturnih simbola i različitih žrtava. I ovaj se dio hrama uvelike pozivao na feničku tradiciju – sveti su izvori, naime, imali dugačku povijest u hramovima na levantskim prostorima. Tijekom velike rekonstrukcije hrama u 6. stoljeću prije Krista i njegov je glavni ulaz zadobio fenička, ali i punska svojstva. Ulaz je bio okrenut prema jugu te je imao izgled produženog prolaza na čijim su se bočnim stranama nalazili stupovi. Punski se utjecaj može vidjeti iz činjenice da su sam ulaz ukrašavala dva manja stupa. Hram je ipak uništen krajem 6. stoljeća prije Krista te je ponovno sagrađen nešto kasnije kao dio monumentalnog *temenosa* sa novim krilom na zapadu te obnovljenom *cellom* i *adytonom*. U kasnijim se rekonstrukcijama na hram nadodao još jedan ulaz na istoku s novim krilom i velikim vratnicama povezanim s *temenosom*.¹¹⁴

U Motyi se također nalazio i hram božice Išarte, smješten dvadeset metara sjeverno od hrama Baala Hammona. Arheološka istraživanja otkrila su tri sloja građevina smještenih jedna povrh druge – svetište C12 (800.-550. godine prije Krista), hram C6 (550.-470. godine prije Krista) te hram C4 (470.-397/6. godine prije Krista) koji je preživio do eventualnog uništenja grada od strane tiranina Dionizija I. Sirakuškog. Najranija pronađena zgrada – svetište C12 – bila je orijentirana sjever/sjeveroistok-jug/jugoistok te je sagrađena na sloju pješčanog tla, pepela i keramičkih fragmenata. Sastojala se od pravokutne sobe (6.46×3.29m) okružene zidom od kamena iz riječnog korita i nadgradnjom od svijetlosmeđe cigle. Ulaz u zgradu nalazio se na dugačkoj strani zida, blizu sjeveroistočnog kuta, a moguće je da je nekoliko stupova označavalo prolaz povezan s ulazom. U kasnijim se razdobljima nadodao još jedan ulaz u blizini jugozapadnog ugla zgrade. Glavni se oltar nalazio na zapadnoj strani zgrade, a sitni arheološki nalazi sugeriraju da se na njemu nalazio kipić božice. Također, pronađen je i mali okruglasti ćup u obliku šipka, a prema posljednjim istraživanjima u njemu se nalazila mirisna pomada ili parfem, moguće u svrhu žrtvovanja božici. Ovo svetište je bilo u potpunosti uništeno, a arheološka istraživanja su dodatno otežana činjenicom da se kasnijom gradnjom prijašnje zdanje još i više oštetilo.¹¹⁵

Sveto područje Kothona je, naime, u razdoblju od 550. do 470. godine prije Krista obnovljeno te se u njemu sagrađio okrugli *temenos* ograđen zidom debljine 0.7-1.5. metara i visine 1.5. metara, dok mu je dijametar bio 118 metara. Hram Išarte (hram C6) također je

¹¹⁴ L. Nigro, 2015, 86-91.

¹¹⁵ L. Nigro, 2019, 101-106.

obnovljen, a njegova se lokacija pomaknula 3 metra južno kako bi se uključio u granice *temenosa*. Ovaj se hram, za razliku od prijašnjeg, orijentirao prema jugu, s ulazom koji je gledao na izvor te stražnjim dijelom okrenutim prema planini Eryx. Imao je tradicionalni oblik *antis*¹¹⁶ hrama, s trijemom veličine 3.38×2.34m i *cellom* veličine 3.38×1.52m. Krov nad trijemom opirao se na dva drvena stupa položena na kvadratne blokove ukopane u tlo, dok se na stražnjem zidu *celle* nalazila niša u kojoj se, pretpostavlja se, nalazila figura božice. No i ovaj je hram, zajedno s cijelim okolnim svetim područjem, bio uništen oko 470. godine prije Krista. Cijelo sveto područje Kothona zajedno sa svim hramovima opet je obnovljeno, a zid koji je okruživao *temenos* u ovome je razdoblju zatvorio prazninu uzrokovanu hramom C6. Samim time, novi hram Ištarte (hram C4) bio je modificiran. Njegova je *cella* smanjena izgradnjom novoga zida na njezinoj istočnoj strani, stvarajući time usku, zatvorenu sobu, a niša je skraćena za 0.9m na svojem istočnom kraju. Na zapadnoj strani hrama iskopana je zavjetna jama u kojoj su pronađeni brončani novčić, ostatci crne atičke keramike i medaljon s križem i grčkim natpisom imena božice AGL[AIA]. Trijem je također transformiran te je u ovome razdoblju krov pridržavao samo jedan stup na sredini trijema, dok se širina glavnog ulaza smanjila. Pred ulazom u hram pronađeni su dokazi zavjetne jame s ostacima životinjskih kostiju i keramike, dok se centar kulturnog štovanja prebacio na zapadnu stranu hrama gdje se nalazila crvena kvarcitna ploča. Prostor za libaciju nalazio se na sjeverozapadnom dijelu hrama. Pronađeni arheološki ostatci i sitni dokazi impliciraju da se u ovome razdoblju i područje oko hrama koristilo za štovanje Ištarte. Potrebno je naglasiti da pronađeni ostatci imaju karakteristike i grčke¹¹⁷ i feničke¹¹⁸ tradicije.¹¹⁹

Prisutnost hrama posvećenog Ištarti u Motyi već od 8. stoljeća prije Krista ukazuje na važnost ove božice ne samo u domovini Feničana, nego i tijekom njihova širenja na zapad. Na ovome području, čini se, štovanje Ištarte ima veze s Afroditom, jer je prema legendi njezin sin Eryx osnovao obližnji istoimeni grad. Moguće je da je kult Ištarte jednostavno asimiliran u štovanje velike božice. Ištarta je također u Motyi bila povezana sa zvijezdama, što se može vidjeti u njezinom lokalnom epitetu *Aglaiia* te orijentaciji hrama prema jugu i „jutarnjoj zvijezdi“ Veneri. Nadalje, taj isti grčki epitet označava „čistoću“ te se time njezin kult povezuje

¹¹⁶ *Antis* hram je najjednostavniji oblik grčkog hrama, a sastoji se od pravokutne sobe čija se dva zida izdužuju i formiraju trijem. Na trijemu između kraja zidova nalaze se dva stupa koja označavaju ulaz hrama (<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803103027599>).

¹¹⁷ Na primjer, crvena i crna atička keramika te *skyphoi* posude (L. Nigro, 2019, 117).

¹¹⁸ Na primjer, skarabej s popularnim motivom lavice ili pantere koja napada bika (lavica je, zanimljivo, bila povezana s Ištartom) te punski natpis na kornjačevini, sa riječju *rb* (što neki povjesničari čitaju kao *l rb 'štrt*, to jest „za gospodaricu Ištartu“) jedino čitljivom (L. Nigro, 2019, 113, 117).

¹¹⁹ L. Nigro, 2019, 106-117.

i s tekućom vodom te samim time obližnjim izvorima Kothona, pokazujući time Ištartine aspekte plodnosti, života i preporoda. Ljudski ostatci pronađeni blizu hrama isto tako mogu aludirati na još jedan od njezinih aspekata, taj božice ratnice. Naposljetku, njezina povezanost s morem u Motyi se može iščitati iz pronalaska sidrenog kamena ugrađenog u *temenos* nekoliko metara zapadno od samoga hrama.¹²⁰

Djela antičkih autora tvrde da je Kartaga 408. godine prije Krista razorila grčki grad Selinus na zapadnom dijelu Sicilije.¹²¹ Arheološka otkrića takve tvrdnje podupiru – pronađeni su tragovi razaranja datirani pred kraj 5. stoljeća prije Krista, dok se prvi dokazi kartaške kolonizacije mogu smjestiti na sam početak 4. stoljeća prije Krista. Na akropoli je sagrađen kompleks veličine 250 m² odmah nakon uništenja grada. Bio je podijeljen na nekoliko prostorija te se, po svemu sudeći, koristio za rituale žrtvovanja i pokapanje tih žrtava. U Selinusu, kao i u mnogim drugim gradovima Sicilije, pronađene su srebrne tetradrahme s punskim natpisom *rsmlqrt* koje se datiraju 350.-300. godine prije Krista. Natpis je svakako povezan s bogom Melkartom, ali je točno značenje nesigurno – može se interpretirati kao ime naselja, ime skupine svećenika u hramu ili kao ime neke vojničke jedinice u kartaškoj vojsci. Ikonografija tih novčića je, s druge strane, izrazito povezana s autohtonom kulturom i primjerima iz Sicilije i Sirakuze. Na njima se, naime, uz natpise nalaze i prikaz kočije na jednoj strani te ženske glave na drugoj.¹²²

Na planini Monte Pellegrino u blizini Palerma je također pronađen punski zavjetni natpis. Na njemu se nalazi standardna posvetna formula poznata iz Kartage, koja je na engleski prevedena kao „*To the great one, to Tanit face of Baal, and to the Lord, to Baal Hammon...*“. Razni su znanstvenici pokušali povezati ovaj natpis s gradom Panormusom te time, zahvaljujući standardnoj posveti Tanit i Baalu Hammonu, na tome području dokazati postojanje *topheta* u 4. ili 3. stoljeću prije Krista. Lilybaeum u blizini Motye – grad koji bio direktno osnovan od strane Kartažana – također pokazuje znakove kulta Tanit i Baala Hammona. Na tamošnjim *topethima* iz 4.-2. stoljeća prije Krista pronađeni su punski natpisi posvećeni tim božanstvima. Zanimljivo, postoje natpisi posvećeni isključivo Baalu Hammonu među onima posvećenim i Baalu Hammonu i Tanit te se smatra da je takva praksa donesena

¹²⁰ L. Nigro, 2019, 120-122.

¹²¹ Diodor Sikulski govori o tome kako je Hanibal prenio svoju vojsku brodovima iz Afrike u Siciliju, gdje ih je zapazila konjica iz Selinusa i obavijestila grad. Opisuje napad i opsadu grada te njegovo osvajanje. Posebno naglašava činjenicu da je Selinus bio saveznik Kartage te izdaju Kartažana, kao i njihovu iznimnu okrutnost i bezbožnost pri osvajanju grada (Diod. 13. 54. 1-13. 57. 6).

¹²² N. Plikington, 2013, 279-282.

zajedno sa stanovnicima Motye koji su se ovdje naselili nakon razaranja grada. Još jedno svetište posvećeno punskim bogovima na ovome području vjerojatno se nalazilo u obližnjem Eryxu. Pronađeno je nekoliko punskih natpisa posvećenih sinkretiziranoj formi Ištarte – Ištarti iz Eryxa.¹²³

5.2.2. Malta

Lokalitet poznat pod imenom Tas-Silg nalazi se na jugoistoku otoka Malte, u blizini luke Marsaxlokk. Ime lokaliteta referenca je na katoličku crkvu Gospe od Snijega (Tas-Silg na malteškom jeziku) koja se nalazi na raskršću ceste iz Zejtuna prema Delimari i Xrobb il-Ghagin te lokalitet uključuje i obližnje brdo Ta' Berikka. Ta je lokacija bila centar kulturnog štovanja kroz veliki dio povijesti, od prapovijesnih kultura pa sve do feničkih doseljenika, a kasnije i kršćanskih vjernika. Megalitski je hram upravo u vrijeme feničke kolonizacije pretvoren u svetište Ištarte te je postao jednim od njezinih važnih kulturnih mjesta na Sredozemlju. Iako i prije poznat u djelima različitih autora kroz povijest, u moderno je vrijeme otkriven tijekom iskapanja između 1963. i 1970. godine, kada su na keramičkim fragmentima otkriveni tekstovi na punskom i grčkom jeziku. Oni punski bili su posvećeni Ištarti i Tanit, dok su oni grčki zazivali Heru, time dokazujući da je Tas-Silg zaista onaj hram kojega su hvalili Ptolemej¹²⁴ i Ciceron¹²⁵ u svojim djelima.¹²⁶

Majka se božica na ovome lokalitetu štovala već u neolitikumu te povjesničari smatraju da se dolaskom feničkih i punskih doseljenika ono pretvorilo u svetište Ištarte.¹²⁷ Lokalitet je podijeljen na četiri zone (A-D) te se u svakoj od njih mogu pronaći ostatci koji se datiraju u fenički i punski period. U zoni A, na primjer, pronađeni su temeljni zidovi od tesanika, koji su stvarali temelj za platformu južno od glavnog svetišta u 3. i 2. stoljeću prije Krista. U zoni B na ograničenim su lokacijama iskopane akumulacije različitih materijala (keramika, pepeo i ostali materijali kulture) koje se datira u 4. stoljeće prije Krista. Zona C sadrži odlagalište otpada s ostacima keramike, pepela, životinjskih kostiju, novčića i sličnih materijala. Na ponekim se komadićima keramike nalaze fragmentirani punski natpisi. U zoni D pronađeno je nekoliko ispuna i poravnanih terena u kojima se nalaze fragmenti keramike (neki od njih s

¹²³ N. Plinkington, 2013, 282-285.

¹²⁴ Spominje koordinate svetišta posvećenog božici Heri, iako ga one netočno smještaju na istočni dio otoka (Ptol. *Geogr.* 4. 3. 47; A. Bonanno et alii, 2000, 70).

¹²⁵ Ciceron uvelike hvali hram Junone smješten na otoku Meliti, čija je svetost navodno bila toliko poznata da je ostao netaknut tijekom ratova i čije je bogatstvo (u slonovači i ostalim dragocjenostima) bilo iznimno veliko (Cic. *Ver.* 2. 4. 103).

¹²⁶ A. Bonanno et alii, 2000, 67-70.

¹²⁷ H. Vella, 1985, 315.

natpisima), pepeo, kost i građevinski otpad iz 3. stoljeća prije Krista, vjerojatno kao posljedica gradnje platforme iz zone A.¹²⁸

Činjenica da je ovaj hram u svojem punskom razdoblju bio zaista posvećen božici Išarti može se iščitati iz pronađenih punskih natpisa. Tijekom arheoloških istraživanja pronađeno je više od osamdeset ulomaka keramike, malih keramičkih predmeta i, u jednom slučaju, kamen na kojem su urezani punski grafemi. Također postoji i jedan primjer ulomka keramike na kojemu su grafemi oslikani, a ne urezani. Natpisi su, prema svim istraživanjima znanstvenika, ponekad bili urezani na predmete prije pečenja keramike, a ponekad poslije. Na svim se nalazima broj punskih grafema kreće između jedan i četiri. U velikom broju slučajeva, malen broj grafema se može pripisati činjenici da je dobar dio nalaza do današnjeg dana preživio samo u ulomcima, ali čak se i na cjelovitim keramičkim predmetima u ponekim slučajevima može pronaći samo jedno punsko slovo. Smatra se, dakle, da su se u tim situacijama koristile skraćenice, što, dakako, uvelike otežava njihovu analizu. Slova su vrlo slična ostalim punskim grafemima pronađenim na drugim lokalitetima te se time ovo nalazište može datirati u razdoblje između 3. i 2. stoljeća prije Krista. Najduži je natpis bio urezan na fragment keramike prije pečenja te se na njemu nalaze slova *šrt*. Jedno slovo vrlo očito nedostaje, ali je vrlo jasno da se ova riječ odnosi na ime boginje Išarte (ova je forma njezine imena bila pronađena i na ranijim iskapanjima). Išarta se spominje na još nekoliko fragmenata. Na jednom je fragmentu moguće pročitati slova *lcš*, koja se odnose na riječ *lamed* („za“) te prva dva slova Išartina imena na punskom jeziku. Na nekoliko se fragmenata mogu vidjeti samo posljednja slova njezina imena *trt*, a ta je forma također bila posvjedočena u prijašnjim istraživanjima. Samo slovo *taw* pojavljuje se nekoliko puta te je njegova interpretacije nejasna. Ono se može odnositi na ime božice Išarte, ali isto tako postoji mogućnost se da referira na zapadno-semitsku riječ *tr(w)mh* („dizanje prinosa“). Zanimljiva je i situacija jedinog fragmenta na kojemu su slova oslikana. Na njemu se nalaze grafemi *gn*, čija je interpretacija nesigurna. Moguće je da se odnose na feničku frazu (*s*)*pr* *'gmn* (doslovno „ptice iz ograđenog prostora“ – pripitomljene ptice) te se time mogu povezati s mogućim žrtvama u svetištu. Naposljetku, na fragmentima je pronađeno i slovo *mem* te je njegova najpopularnija interpretacija da je ono skraćenica riječi *mqsš*, koja označava „svetište“.¹²⁹

Na ovome je nalazištu pronađeno i mnogo drugih dokaza punskog utjecaja. Keramika iz punskog perioda, na primjer, predstavlja najveći udio keramičkih nalaza na lokalitetu Tas-

¹²⁸ <https://www.um.edu.mt/arts/classics-archaeo/ourresearch/silgexcavation>

¹²⁹ A. Bonanno et alii, 2000, 97-99.

Silġ. Nastavljajući se na prapovijesni period keramičkih posuda, u onom su punskom pronađene različite vrste posuđa i keramike. Velik dio keramike iz ovog perioda prepoznatljiv je s drugih punskih nalazišta širom Mediterana, no postoji i nekoliko nalaza koji upućuju na mogućnost trgovinske razmjene povezane s keramikom. Zajedno s punskim posuđem pronađeno je i ono uvezeno – atičko, malteško i sjevernoafričko. Povezanost lokaliteta Tas-Silġ s Kartagom i u ovome je vidljiva. Naime, otkriveni su ulomci keramike s trgovačkim žigom iz Kartage te odlomak drška urne oblika karakterističnog za Kartagu. Sve to, dakako, upućuje na jake trgovačke veze između punskih naseobina na Malti i ostatka Mediterana.¹³⁰ Postepen utjecaj stranih kultura na ovu punsku naseobinu može se vidjeti i u umjetnosti. Na ovome je lokalitetu pronađena glava keramičke figurice Erosa, što upućuje na to da je i ovo područje u 3. i 2. stoljeću prije Krista, kao i velik dio Mediterana, bio podlegao širenju helenizma. Gotovo svi nalazi na ovome lokalitetu govore o sporom sinkretizmu između punske i helenističke kulture – na primjer, u jednome rovu u zoni C pronađena je kamena glava lokalne produkcije koja prikazuje orijentalnu figuru, dok se u njezinoj blizini nalazio fragment helenističke terakota figurice uvezene iz nekog istočnog ili mediteranskog grčkog grada. Tas-Silġ se, dakle, u ovome razdoblju razvijao i pod punskim, ali i pod grčkim utjecajima.¹³¹

5.2.3. Sardinija

I u povijesnim, ali i u arheološkim istraživanjima, političke i kulturne veze između Kartage i Sardinije vrlo se često naglašavaju. Kartaga je osvojila otok pred kraj 6. stoljeća te ga je držala u svojim rukama sve do rimskog osvajanja 237. godine prije Krista. Od 4. stoljeća prije Krista na jugu otoka osnovano je mnogo novih punskih naseobina koje su u potpunosti promijenile izgled otoka. S osvajanjem je, naravno, došlo i do širenja punske kulture – na velikom broju nalazišta iz ovoga razdoblja otkrivena je feničko-punska keramika s vrlo malo dokaza o autohtonosti. To se smatra kolonijalnom produkcijom te jednim od dokaza da je punska kultura uspješno zamijenila onu domorodačku na cijelom otoku.¹³²

Monte Sirai u blizini Sulcisa na Sardiniji općenito se smatra jednom od najranijih punskih naseobina na otoku. Sredinom 6. stoljeća prije Krista zidine ove utvrde u potpunosti su uništene te za taj događaj postoje dvije teorije. Prva smatra da je devastacija rezultat sardinijskog napada na utvrdu, dok je ponovna gradnja zidina potaknuta punskim naseljavanjem krajem 6. stoljeća prije Krista. Druga teorija zalaže se da je razaranje rezultat

¹³⁰ A. Bonanno et alii, 2000, 87, 96-97.

¹³¹ A. Bonanno et alii, 2000, 100-102.

¹³² A. Roppa, 2014, 257.

kartaškog osvajanja, ali da se sami Kartažani na tom lokalitetu nisu nastanili sve do sredine 4. stoljeća prije Krista. Razlog za ovakve razlike u mišljenju je činjenica da je na nalazištu nemoguće pronaći ikakve arheološke dokaze iz 5. stoljeća prije Krista. Poneki su arheolozi smatrali da *topheti* mogu ponuditi dokaz da je ovdje postojalo punsko naselje u 5. stoljeću prije Krista te su stoga dijelili *tophet* na dva sloja, jedan datiran u 5.-4. stoljeće prije Krista, a drugi u 3.-1. stoljeće prije Krista. Ipak, takvo datiranje je nedokazano. Naime, epigrafskih izvora na *tophetima* nema te se oni mogu datirati isključivo stilskom usporedbom sa sličnim nalazima širom Mediterana. Nadalje, *topheti*, koji su u punskom svijetu gotovo uvijek povezani s božicom Tanit, ni na koji način ne iskazuju svoju povezanost s ovim punskim božanstvom u prvom periodu. Na ovome se lokalitetu, dakle, jasno mogu vidjeti dva perioda – jedan u 7.-6. stoljeću prije Krista, a drugi u 4.-3. stoljeću prije Krista. Takvu periodizaciju podržavaju ne samo nalazi na *tophetima*, već i oni u nekropoli, gdje se također može vidjeti manjak arheoloških dokaza iz 5. stoljeća prije Krista.¹³³

U punskom gradu Tharrosu otkriven je fragmentiran punski natpis koji govori o osnivanju svetišta. Natpis, posvećen bogu Melkartu, govori o tome kako je *shophet* Hamy napravio nešto povezano s Melkartovim svetištem te, zanimljivo, u detalje iznosi Hamyno podrijetlo. Natpis je pronađen u privatnoj kolekciji na početku 20. stoljeća, a izvorno dolazi iz iskopavanja na nekropoli Tharrosa te je pronađen u blizini grobnica iz 7.-6. stoljeća prije Krista. Većina znanstvenika taj natpis datira između 3. i 2. stoljeća prije Krista. Nadalje, u blizini grada San Nicolo Girrei pronađen je trojezični natpis na latinskom, grčkom i punskom jeziku, iako se sve tri verzije ne podudaraju u potpunosti jedna s drugom. Natpis je pronađen na brončanom stupu te je posvećen bogu Eshmunu (Asklepiju u grčkoj i latinskoj verziji). Govori o tome kako je pojedinac koji se zvao Kleon postavio oltar bogu Eshmunu, koji je, prema punskoj verziji, čuo njegovu molitvu te ga izliječio.¹³⁴ Monte Sirai je također ponovno okupiran u 4. stoljeću prije Krista te je najvažnija zgrada u centru pretvorena u hram. Prema jednom natpisu datiranom u 4.-3. stoljeće prije Krista, jasno je da se na ovome lokalitetu nalazilo svetište, ali je još uvijek nesigurno kome je ono bilo posvećeno. Naposljetku, hram u Antasu zanimljiv je po tome što nije pripadao niti jednoj naseobini koju su kontrolirali Kartažani. Naprotiv, čini se da je kroz svoju povijest ostao u domorodačkim rukama te da je svoju važnost vukao iz činjenice da je postao neka vrsta čvorišta između domorodačkog i punskog stanovništva. Dokazi pronađeni na ovome lokalitetu indiciraju da su punski građani dolazili u ovaj hram

¹³³ N. Pilkington, 2013, 251-258.

¹³⁴ *KAI* 66.

kako bi davali žrtve svom bogu Sidu, koji je često zadobivao epitet „moćan“ na natpisima (*Sid Addir*). Većina punskih epigrafskih natpisa na ovome lokalitetu datiraju se 5.-3. stoljeće prije Krista te spominju dedikacije Sidu. Također, poneki natpisi impliciraju da je postojala mogućnost sinkretizma Sida s lokalnim božanstvom. Punske se natpisi referiraju na „kip našega oca“, dok latinski natpisi iz 3. i 2. stoljeća prije Krista sadrže posvete u ime *Sardus Pater*. Moguće je, dakle, da je došlo do sinkretizma Sida Addira s lokalnim božanstvom „Ocem Sardinije“. Gotovo svi natpisi sadrže istu formulu – započinju dedikacijom „moćnome“ Sidu te se nastavljaju spominjanjem dara u obliku kipa (brončanog ili zlatnog). Većina natpisa su fragmentarni, ali na onima koji sadrže više teksta često se nalazi i ime i podrijetlo osobe koja je dala posvetu bogu.¹³⁵

5.2.4. Ibiza i ostatak Španjolske

Ibizu su Feničani naselili već u 7. stoljeću prije Krista te su se na njoj jedno vrijeme nalazile dvije feničke kolonije – Sa Caleta i grad Ibiza. Pred kraj 7. stoljeća prije Krista, Sa Caleta je bila napuštena, te je Ibiza ostala jedina fenička naseobina na otoku. U svojem je ranom razdoblju održavala čvrste veze s Feničanima iz Andaluzije, ali od sredine 6. stoljeća prije Krista otok je stvorio bliske veze s Kartagom i ostatkom punskog svijeta, što je vidljivo u nalazima pronađenim u raznim grobovima.¹³⁶ Glavna nekropola na Ibizi protezala se kroz cijeli sjeverni dio maloga brda, koje se nalazilo 47m iznad razine mora i 500m izvan samoga grada. Na ovome se lokalitetu nalazi veliki broj grobnica koje okupiraju period od 7. do 5. stoljeća prije Krista. Zanimljivo, na ovoj se nekropoli mogu pronaći isključivo dokazi pokapanja kremacijom, dok same grobnice pokazuju dvije varijacije. Stariji su grobovi zapravo šupljine isklesane u tlu ili kamenu, dok su oni iz novijeg perioda jamski pokopi u zemlju ili kamen. Malo je pronađeno grobnih predmeta, ali su oni uglavnom povezani s postupkom pogreba – uljane lampe, crvena keramika, nakit pokojnika, egipatski skarabeji. Drugi aspekti feničkog utjecaja na kult u inicijalnom razdoblju slabi su, ali pronađen je jedan punski natpis koji spominje „vrata“ koja su bila posvećena bogu Eshmunu-Melkartu. Iako nema drugih dokaza, moguće je da je u blizini postojalo svetište posvećeno ovome kombiniranom božanstvu.¹³⁷

Kako je otok Ibiza na sjecištu različitih puteva i trgovine, na njemu se može prepoznati grčki, a kasnije i helenistički utjecaj. Razvojem kolonije i njezinom ekspanzijom, na otoku se počinju stvarati različita ruralna naselja te kulturna mjesta koja su ih pratila. Jedno je od njih

¹³⁵ N. Pilkington, 2013, 291-306.

¹³⁶ P. van Dommelen – M. Lopez-Bertran, 2013, 282.

¹³⁷ B. Costa, 2019, 573-574.

špiljsko svetište Es Culleram, na samom sjeveru otoka. Ono je bilo jedno od najranijih naselja osnovanih izvan grada. Svetište se pojavilo krajem 5. stoljeća prije Krista, s periodom velike aktivnosti u 3. stoljeću prije Krista, a bilo je napušteno u 2. stoljeću prije Krista. Špilja se sastoji od dvije glavne sobe, jedna od kojih je urušena u nedavnoj povijesti, s nekoliko manjih prostora iza njih. Mala cisterna je bila sagrađena uz stijene izvan špilje. Tijekom detaljnih arheoloških istraživanja na početku 20. stoljeća, u svetištu je pronađeno više od tisuću malih kulturnih predmeta, uključujući terakota figurice, novčiće, medaljone i dva punska natpisa posvećena božici Tanit i bogu Reshef-Melkartu. Na lokalitetu je također pronađena i velika količina keramike, ali njihova veličina upućuje na to da posuđe nije bilo namijenjeno za svakodnevno korištenje. Ipak, pronalazak životinjskih kostiju (uglavnom ovce i koze) ostavlja mogućnost da je u ovome svetištu postojala tradicija žrtvovanja životinja. Iako punski natpisi impliciraju da su se u ovome svetištu štovala isključivo punska božanstva, prava je situacija, kako se može vidjeti iz sitnih arheoloških nalaza, kompliciranija. Naime, u špilji je pronađeno nekoliko figurica koje se mogu identificirati kao različite božice. Krilata figurica koja je odjevena u *kalathos* (pokrivalo za glavu), nosi kaducej i na sebi ima solarni disk i cvijet lotosa obično se identificira kao kartaška božica Tanit. Ipak, postoji i grupa figurica koja se prikazuje s atributima Demetre – *kalathos*, veo, baklje, odojci i dojenčad. Također je pronađeno sedamnaest nepomičnih kadionica (*thymiateria*) u obliku ljudske glave, koji se obično asociraju s kultom Demetre i Kore. Dakle, zahvaljujući punskim natpisima može se zaključiti da je špilja Es Culleram bila svetište Tanit. Kako je ta punska božica povezana s htoničnim i atributima plodnosti, činjenica da se svetište nalazi u špilji slaže se s konotacijama podzemlja. No, dokazi o kultu Demetre također postoje. Ipak, istraživanjima je dokazano da su kulturni predmeti posvećeni Tanit iz ranijeg razdoblja povijesti ovoga svetišta. Može se, dakle, zaključiti da je ovo svetište originalno bilo posvećeno Tanit te da se u kasnijim razdobljima (vjerojatno u 4. stoljeću prije Krista) dio rituala promijenio i da su se uveli elementi štovanja grčke božice Demetre. Također je moguće da je Demetra s vremenom u potpunosti zamijenila Tanit.¹³⁸

Na lokaciji današnjeg grada Cádiz, Feničani iz Tira su prema legendi osnovali grad Gadir 80 godina nakon pada Troje. Plinije tvrdi da su se u ovome gradu nalazila tri glavna svetišta posvećena feničkim božanstvima – svetište Venere (Ištarte) na otoku *Erytheia* (moguće na mjestu današnjeg dvorca svete Katarine), svetište Saturna (Baala Hammona) na sjeveru otoka *Kotinoussa* (područje današnjeg dvorca San Sebastián) te svetište Herakla (Melkarta) na

¹³⁸ P. van Dommelen – M. Lopez-Bertran, 2013, 282-285.

najjužnijem dijelu otoka *Kotinoussa* (današnji otočić Sancti Petri). Ovo svetište Herakla je u kasnijim periodima bilo pretvoreno u hram *Hercules Gaditanus* te poznato na cijelom Mediteranu. Klasični izvori o ovim svetištima su potkrijepljeni i ponekim arheološkim dokazima: prikazom Reshefa egipatske ikonografije u Sancti Petri kanalu blizu svetišta Melkarta, ritualnim materijalima na grebenu Punta del Nao te građevinskim strukturama na otoku San Sebastián. Svi arheološki ostatci ovih svetišta podvodnog su porijekla, što je u skladu s činjenicom da su na zapadu ova božanstva često dobivala odlike zaštitnika pomoraca. Feničani su često posvećivali vodene površine te je gradnja svetišta na obali služila ostvarivanju dva cilja – zaštititi mornara, ali i kao navigacijska putna točka. Tako ova svetišta prate isti trend kao i ona iz Kitiona i Tas Silga. Svojim smještajem izvan urbanog područja te iznad morske razine, na vidljivom mjestu, služe kao simbol dominacije teritorijem, ali i kao navigacijska točka za obližnje mornare.¹³⁹

Arheološki dokazi o postojanju punskog kulta pronađeni su i na ostalim lokalitetima u Španjolskoj. Na lokalitetu El Carambolo, na primjer, pronađeno je svetište posvećeno Ištarti, koje je bilo popularno sve do 4. stoljeća prije Krista. Na ovome je lokalitetu pronađen kipić božice koji svjedoči da je to bilo njezino svetište. Na kipiću se također nalazi i tekst na punskom jeziku, koji govori kako je on posvećen Hurijskoj Ištarti te naglašava ime i obiteljsku liniju čovjeka koji ga je dao kao sveti prinos božici. Slični dokazi štovanja pronađeni su u La Rebanadilli u obliku *baetyla* i oltara od opeke. Hramovi su na ovim prostorima igrali iznimno važnu ulogu kao zaštitnici trgovine i obrtničke proizvodnje te su donosili zajedništvo u feničke zajednice. Danas postoje arheološki, numizmatički i epigrafski dokazi postojanja takvih svetišta u velikom dijelu feničkih gradova na Pirenejskom poluotoku. Osim već spomenutih svetišta u Gadiru, kult Melkarta postojao je i u Seksu i Abderi. Ostala poznata svetišta uključuju svetište Reshef-Melkarta i Šamaša u Melaki, te hramovi i kultovi Ištarte u Seksu i Bariji.¹⁴⁰

5.2.5. Etruščani

Kartažani su zahvaljujući svojim ekstenzivnim trgovačkim vezama širom Mediterana imali čvrste veze s Etruščanima. Vjeruje se da su njihovi međusobni trgovački susreti započeli oko 700. godine prije Krista, što je dovelo do dugotrajnog dodira među dvjema kulturama. Ovakav proces je, naravno, utjecao i na kult i religiju. U blizini etruščanske luke Caere, na primjer, postoje arheološki dokazi kartaškog religioznog utjecaja. Na zlatnim pločicama datiranim oko 500. godine prije Krista – takozvanim Pločicama iz Pirgija – pronađen je natpis

¹³⁹ N. López-Sánchez – A. M. Niveau-de-Villedary y Mariñas – J. I. Gómez-González, 2019, 284-287.

¹⁴⁰ J. Luis López Castro, 2019, 588-593; F. Moore Cross, 2003, 273.

na punskom i etruščanskom jeziku, iako je način oslovljavanja božanstva isključivo punsko-feničke prirode. Natpis upućuje na postojanje lokalnog svetišta Ištarte, koja se u ovome dijelu svijeta identificirala s etruščanskom Uni i rimskom Junonom. Svetište je sagradio Thefarie Velianas, kralj kartaškog saveznika Caere, što upućuje na iznimno snažne veze među ovim gradovima. Postojanje ovih pločica indicira da je interakcija s lokalnim kultovima bila standardna praksa punskih trgovaca na stranom tlu.¹⁴¹ Pronađene su tri takve pločice, dvije s etruščanskim natpisom i jedna s punskim. Punski i etruščanski natpisi na pločicama su slični, ali ne isti – sličniji su parafraziranom sažetku te se stoga punski tekst na žalost ne može iskoristiti za bolju interpretaciju onoga etruščanskog. Tekst govori da je etruščanski kralj Thefarie Velianas htio odati počast božici te je to učinio gradnjom iznimno skupog svetišta. Tekst također sadrži frazu „pokapanje boginje“ što je moguće u skladu se feničkom tradicijom. Ištarta je, naime, imala svojstva i htoničnog božanstva, ali i božanstva plodnosti, te bi njezino pokapanje u zemlju bilo sukladno sličnim elementima božice.¹⁴²

Još jedan dokaz kulturnog utjecaja Kartage na prostoru Etrurije je sarkofag u obiteljskoj grobnici u gradu Tarkviniji. Sarkofag je pripadao Larisu Partiunusu, članu lokalne aristokratske obitelji, te se na njemu nalazi punski reljef s etruščanskim natpisom. Reljef prikazuje punskog svećenika ili molitelja te je napravljen izrazito punskim stilom u grčkom mramoru. Slični su sarkofazi pronađeni u grobnicama u Kartagi te se smatra da ih je sve napravio isti umjetnik. Najjednostavnije objašnjenje za ovu pojavu je da je umjetnik putovao u Tarkviniju i tamo napravio sarkofag po sebi poznatom uzorku.¹⁴³

¹⁴¹ D. Hoyos, 2010, 43-44; J. MacIntosh Turfa, 1977, 369-373.

¹⁴² P. Augostini – A. Zavaroni, 2000, 5-16.

¹⁴³ J. MacIntosh Turfa, 1977, 369-373.

6. STAV GRKA I RIMLJANA O KULTOVIMA KARTAGE

Feničani se vrlo rano pojavljuju u grčkim izvorima. Homer ih već u *Ilijadi* spominje pod nazivom Sidonci¹⁴⁴, dok se u *Odiseji* oslovljavaju terminom Feničani¹⁴⁵. Kao što je već rečeno, sam naziv Feničani izmišljen je od strane Grka kao referenca na kulturno slične gradove smještene u današnjem Libanonu, kao što su Byblos, Tir, Sidon i drugi, te je od tada postao iznimno popularan. U antičkim se izvorima sami Feničani ne spominju mnogo sve do osnutka Kartage, koja je imala najviše utjecaja na grčke prostore. Grci su ih opisivali kao hrabre i oštroumne trgovce, koji su uvijek bili spremni zaraditi, dok se o samoj strukturi njihova društva baziranjem na tekstove antičkih pisaca gotovo pa ništa ne može naučiti. Poslije osnivanja Kartage i širenja njezina utjecaja na Mediteranu tijekom 6. stoljeća prije Krista, pridaje im se puno veća važnost te se stvaraju raznovrsna, a ponekad i proturječna mišljenja. U klasičnom su razdoblju tekstovi o Kartagi još uvijek relativno neutralni, jer nisu naišli na rimski utjecaj i propagandu protiv svojih glavnih protivnika. U kasnijim se razdobljima, naime, zajedno s fizičkim uništavanjem Kartage, potpuno uništava i njezina reputacija. Demonizira se karakter njezinih građana, opisuju grozote i okrutnost rata, a i sam se kult podlaže kritici različitih rimskih autora.¹⁴⁶

Zapadni se Grci čak i u pred-rimskim razdobljima pomalo razlikuju od svojih pandana u domovini u prikazima Kartage i njezinih stanovnika. Naime, od 5. stoljeća prije Krista i bitke kod Himere, dolazi do sukoba između zapadnih Grka i Kartage, što se, naravno, odražava i u antičkim izvorima. U ovome se razdoblju pojavljuje polemika o grčkoj pobjedi nad barbarima – obuhvaćajući bitke kod Salamine, Himere i Kume – te se stanovnike Kartage počinje uvrštavati u njihov broj. Česti sukobi između sicilskih Grka i Kartage doveli su do obostranog neprijateljstva, rezultirajući s negativnom percepcijom kartaške kulture od strane zapadnih Grka. Takvo negativno mišljenje postepeno se širilo i na ostale Feničane, kako u ovome razdoblju nije bilo prikladnog pojma kojim bi se razlikovali od Kartažana. S vremenom se oni promatraju kao jedna grupa, povezani narod te potpuno odvojen od grčke kulture, gdje su se prije naglašavale njihove sličnosti. Retorika zapadnih Grka protiv Kartage ostala je iznimno oštra kroz stoljeća, a čak je i u kasnom republikanskom razdoblju njihovo pisanje bilo jedno od najgore nastrojenih prema kartaškoj kulturi. Diodor Sikulski, na primjer, naglašava barbarstvo i okrutnost Kartažana te naširoko govori o njihovoj praznovjernosti i krvoločnim

¹⁴⁴ Hom. *Il.* 6.291; 23.743-744.

¹⁴⁵ Hom. *Od.* 13.272; 13.283; 14.288; 15.415.

¹⁴⁶ P. Barcelo, 1994, 1-2.

kulturnim praksama. Takvo se mišljenje, kao i ona prijašnja, proširilo i na ostale Feničke narode. Ipak, tijekom klasičnog i helenističkog perioda, ovakva se viđenja rijetko mogu pronaći među Grcima izvan Sicilije – Kartaga se prikazuje kao iznimno slična Grčkoj, a čak i kada se spominju prakse kao što je žrtvovanje djece, one se koriste u svrhe podcrtavanja razlika među kulturama, a ne za osuđivanje same Kartage.¹⁴⁷

Rimska je retorika, s druge strane, na Punske ratove odgovorila vrlo slično onoj sicilijanskoj poslije sukoba s Kartagom. U ovome se razdoblju pojavljuje ideja o varljivim Kartažanima, koji su uvijek spremni prekršiti primirje. Ona je bila toliko snažna da je preživjela i samo uništenje Kartage te se proširila i na ostale feničke narode. Politički diskurs vrlo je očito okrenut protiv Kartažana, dok je onaj javni i literarni pomalo blaži – naime, u predstavama i biografijama, Kartaga i njezini stanovnici, udaljeni od političke stvarnosti ovoga razdoblja, prikazani su u puno boljem svjetlu. Indicije postoje, dakle, da je loša reputacija Kartage bila izravan rezultat rimske političke propagande.¹⁴⁸ Zanimljiva je činjenica da su tekstovi napisani protiv Kartage bili uvelike blaži prije njezina uništenja. Iako se govorilo o svim nedostacima kartaške države – korupcija, opasnost za civilizirani način života, korištenje plaćenika – sve žalbe su bile uglavnom političke ili militarističke prirode. Ukratko, to su bile kritike jednog društva prema onome drugom, neprijateljskom, te su takve kroz cijelu povijest bile popularne. No ono što čini Kartagu zanimljivim je činjenica da su nakon njezina uništenja kritike dobile na oštini te su zadobile neku vrstu moralizirajuće naravi. Kartažanima se pripisuju razne nepoželjne osobne karakteristike – barbarizam, okrutnost, tvrdoglavost – dok njihove tradicije i religija također dolaze pod paljbu. Takve kritike često su proturječile jedna drugoj, ali i sebi samima. Tit Livije, na primjer, veliku važnost pridaje Hanibalovom ateizmu, iako je već bio spomenuo njegovu dječaćku zakletvu na oltaru Jupitera.¹⁴⁹

Što se tiče same kartaške religije u antičkim izvorima, mora se napomenuti da ona zauzima samo mali dio sveukupnog teksta o Kartagi. Samim time, izvori o kojima se može raspravljati u ovome radu ograničeni su te se uglavnom odnose na notorne opise žrtvovanja djece koji su sačuvani do današnjeg dana. Mnogi su antički pisci koristili tu kultnu praksu kako bi ocrnili ime Kartage, a jedan od najpoznatijih je svakako Diodor Sikulski.

Diodor Sikulski je antički pisac iz kasne Republike te autor univerzalne knjige povijesti pod nazivom *Bibliothēke*. Od četrdeset originalnih knjiga ovoga djela, samo je trinaest

¹⁴⁷ J. Quinn, 2019, 674-676.

¹⁴⁸ J. Quinn, 2019, 677-678.

¹⁴⁹ D. Hoyos, 2010, 221-222.

sačuvano do današnjeg dana, dok su ostale dostupne samo u svojim fragmentima. Njegovo se djelo smatra univerzalnim zahvaljujući svojem geografskom i vremenskom opsegu. Naime, Diodor je opisao povijest ne samo Grčke i Rima, nego i velikog dijela Mediterana te je obuhvatio razdoblje od Trojanskog rata pa sve do 60. godine prije Krista. Kako je sam obujam njegova djela bio izrazito velik, Diodor se u svojem proučavanju povijesti uglavnom oslanjao na pisane izvore prijašnjih autora. Zahvaljujući činjenici da je većina ranijih historiografskih dijela do danas sačuvana samo u fragmentima, Diodorov je rad jedan od najvažnijih sačuvanih izvora o grčkoj povijesti. Što se same Kartage tiče, njegov opis punskih kulturnih praksi samo je mali dio njegova pregleda kartaške povijesti – naprotiv, puno je veću važnost pridavao političkim i vojnim zbivanjima prije i tijekom Punskih ratova.¹⁵⁰ Ipak, u njegovom se djelu ljudska žrtva u punskom kultu pojavljuje dvaput. Prvi se spomen nalazi u Diodorovom opisu kartaškog osvajanja Sicilije te opsade Akragasa 406. godine prije Krista. Naime, Diodor govori da je jedan od vojskovođa, Hanibal, naredio kartaškim vojnicima da razore grobnice i hramove izvan grada, što je dovelo do iznimnog praznovjernog straha među vojskom. Taj strah je bio pogoršan činjenicom da je bolest ubrzo razorila vojsku te ubila i samoga Hanibala. Preživjeli vojskovođa, Hamilkar, je zaustavio razaranje hramova i grobnica te je, prema Diodorovim riječima, odlučio umiriti bogove prema običaju svojega naroda; žrtvovanjem mladoga dječaka bogu Kronu (koji je, kako je već rečeno, grčki pandan Baala Hammona) te utapanjem stoke u moru kako bi se smirio Posejdon.¹⁵¹

Drugi i mnogo živopisniji opis punske ljudske žrtve Diodor je ubacio u svoju naraciju Agatoklove kampanje kroz Libiju u 4. stoljeću prije Krista. Naime, Kartažani su bili pobijedeni u bitci te je došlo do opsade samoga grada. Vjerovali su da ih je bog Kron (Baal Hammon) napustio. U ovome slučaju Diodor nudi iznimno zanimljivo objašnjenje za Kronov gnjev prema Kartažanima. Naime, govori kako su u prijašnjim vremenima Kartažani bogu žrtvovali samo najplemenitiju djecu, no da su se u nedavnim vremenima kupovale i odgajale puno lošije zamjene. Kako bi smirili božanski gnjev, Kartažani su navodno izabrali i javno žrtvovali dvjesto aristokratske djece te se još tristo krivaca dobrovoljno žrtvovalo. Diodor opisuje iznimno živopisnu sliku: svećenici su polagali djecu u ruke brončane skulpture Krona, od kuda su se nesretne žrtve kotrljale u jamu ispunjenu vatrom.¹⁵² Moguće je da je ovaj opis preuzeo od Klitarha, helenističkog povjesničara i ranog kritičara Platona.¹⁵³

¹⁵⁰ K. Sacks, 1990, 3.

¹⁵¹ Diod. 13. 86. 1-3.

¹⁵² Diod. 20. 14. 1-6.

¹⁵³ D. Hoyos, 2010, 100.

Kvint Kurcije Ruf, rimski povjesničar koji je živio na prijelazu iz 1. stoljeća prije Krista u 1. stoljeće poslije Krista, također je pisao o religiji Kartažana. U svojoj *Historiae Alexandri Magni* on opisuje opsadu Tira te dolazak kartaških izaslanika u pomoć gradu. Autor ocrtava zgodu jednog stanovnika grada, koji je u snu vidio viziju boga Apolona (u ovome slučaju vjerojatno Eshmuna) kako napušta Tir. Zbog toga su sna zlatnim lancem prikovali kip Apolona na njegovo postolje. Lancem su ga također povezali s kipom Herakla (Melkarta), zaštitnika grada, kako bi ovaj spriječio Apolona da ih napusti. Nakon ove priče, Ruf napominje da su neki Kartažani predložili da se ponovno oživi praksa žrtvovanja slobodnjačke djece bogu Saturnu (Baal Hammonu). Autor naglašava da se takva tradicija navodno održala do samoga uništenja Kartage te, naravno, izražava svoj prijezir prema njoj.¹⁵⁴ Plutarh također u svojem djelu *De superstitione* potvrđuje mišljenje antičkih autora o žrtvovanju djece bogu Saturnu te dodaje nove detalje. Napominje, naime, da su Kartažani žrtvovali vlastitu djecu te da su oni koji djecu nisu imali, kupovali svoje žrtve od siromašnih obitelji. Nadodaje jedan iznimno okrutan detalj – kaže kako je prava majka djeteta morala promatrati ritual žrtvovanja bez suze na licu kako bi joj platili dogovorenu cijenu. Također govori kako se tijekom rituala svirala glazba, koja je, prema njegovom mišljenju, služila da se utišaju krikovi djeteta kojega se žrtvovalo.¹⁵⁵ Justin nadodaje da je ova tradicija žrtvovanja djece započela kako bi se narod spasio od neprestanih nevolja, među njima i kuge.¹⁵⁶ Orozije prenosi njegove riječi, ali i riječi Pompeja Troga, te govori kako je ovaj običaj olakšavao širenje bolesti – ubijali su, naime, samo zdravu djecu.¹⁵⁷ Autor također navodi još jednu zanimljivu zgodu roditelja koji ubijaju svoju djecu. General Mazeus je navodno raspeo na križ vlastitoga sina Carthala nakon što se je ovaj prema njemu obratio bez poštovanja. Zanimljivo je da je Carthalo bio svećenik Herakla (Melkarta) te da je u trenutku svoje smrti još uvijek bio odjeven u svoje ljubičaste svećeničke halje.¹⁵⁸ Silius Italicus, rimski pjesnik, u svojem djelu *Punica* prenosi zgodu u kojoj su Kartažani molili Hanibala da žrtvuje vlastitog sina za sreću u boju protiv Rimljana. Ovaj je, naprotiv, obećao da će prolići rimsku krv kako bi zadovoljio bogove.¹⁵⁹

Naravno, kao što je već rečeno, ovakva se svjedočenja treba promatrati s kritičkim pogledom. Iako se svi autori slažu da su Kartažani provodili ljudske žrtve, u individualnim se opisima lako mogu pronaći proturječnosti. Dok većina izvora spominje žrtvovanje djece,

¹⁵⁴ Curt. 4. 2. 21-24.

¹⁵⁵ Plut. *De Super.* 13.

¹⁵⁶ Justin. 18. 6. 11-12.

¹⁵⁷ Orosius, 3. 6. 3-5.

¹⁵⁸ Orosius, 3. 6. 8.

¹⁵⁹ Silius Italicus, 4. 739-807.

poneki izvori obraćaju više pažnje na ubijanje i samoubojstva odraslih ljudi te ih pripisuju kartaškoj tradiciji ljudske žrtve. Masovna se žrtvovanja u nekim od ovih izvora prikazuju kao iznimne situacije u kojima je potrebno umiriti bogove. Drugi autori se, među njim i Kvint Kurcije Ruf, na ovu tradiciju referiraju kao na redovan godišnji obred. Većina izvora tvrdi da roditelji moraju žrtvovati vlastitu djecu, dok Plutarh na vrlo živopisan način opisuje kupovanje i žrtvovanje siromašne djece. Sve ovo, zajedno s arheološkim dokazima koji ne podupiru teoriju o regularnom žrtvovanju djece, baca u sumnju pouzdanost antičkih izvora po pitanju kartaške religije i tradicije ljudske žrtve.¹⁶⁰ Dobar dio ovih autora o Kartagi je pisao u vrijeme kada je ona bila u neprijateljskim odnosima s antičkim svijetom ili čak nakon što je bila uništena, oslanjajući se na svjedočenja svojih prethodnika.

Antički pisci nisu pisali isključivo o ljudskoj žrtvi. Zahvaljujući njihovim djelima danas imamo informaciju o raznim tradicijama kartaškog kulta. Justin, na primjer, zajedno s opisom osnutka Kartage i Elizine posljednje žrtve, napominje kako se do samoga uništenja grada Eliza štovala kao kartaška božica.¹⁶¹ Tijekom Agatoklove kampanje u Libiji, Diodor tvrdi da su takva teška vremena uvjerala Kartažane da su bogovi njima nezadovoljni. Vjerovali su da ih je Heraklo (u ovome slučaju Melkart), zaštitnik grada, napustio zbog gnjeva; naime, navodno je godišnji danak njegovu hramu vremenom postajao sve manji i manji. Da bi ga smirili, poslali su ogromne količine novca i materijalnih žrtvi u njegov veliki hram u Tiru.¹⁶² Ovo je svjedočenje, za razliku od mnogo drugih, u skladu s arheološkim i literarnim izvorima. Današnjim je povjesničarima, naime, poznato da su Kartažani godišnje slali veliki danak Melkartovom hramu u Tiru. Polibije također u svojem djelu *Histories* prenosi nekoliko sitnih zgoda koje nam donose mali uvid u svakodnevnu religiju Kartažana. Govori, na primjer, o zakletvi koju je Hanibal dao na oltaru Zeusa (većina se povjesničara slaže da je ovo bio Baal Hammon) u svojem djetinjstvu da nikada neće biti prijatelj Rimljana.¹⁶³ Također spominje Hanibalovu zakletvu tijekom sklapanja saveza s Filipom Makedonskim. Ovo je, vjeruje se, najduži sačuvani popis kartaških bogova u antičkim izvorima. Hanibal se zaklinje na nekoliko bogova: Zeusa (Baal Hammon), Heru (Tanit) i Apolona (vrlo vjerojatno Eshmun), boga (*daimona*) Kartažana, koji nije specificiran, Herkula (Melkart) i Jolaja (kartaški pandan je nepoznat), Aresa (moguće Reshef), Tritona i Posejdona, čija je kartaška verzija nepoznata.

¹⁶⁰ D. Hoyos, 2010, 101-102.

¹⁶¹ Justin 18. 6. 6-8.

¹⁶² Diod. 13. 86. 1-3.

¹⁶³ Plb. 3. 11.

Također se, zanimljivo, zaklinje i na sunce, mjesec, zemlju, rijeke i luke.¹⁶⁴ Tekst ove zakletve bio je iznesen na punskom jeziku kako bi ga bogovi mogli razumjeti, te je sve što nam je ostalo zapravo njegovo grčko prenošenje.¹⁶⁵

Kao što je već rečeno, većina antičkih izvora o kartaškom kultu pažnju obraćaju tradiciji ljudske žrtve. Iako se takve priče uglavnom koriste za ocrnjivanje karaktera stanovnika Kartage, postoje neki izvori koji daju neutralnu sliku. U Platonovu dijalogu *Minos*¹⁶⁶, na primjer, kartaško žrtvovanje ljudi bogu Kronu nije predstavljano kao barbarski običaj, već kao neobična tradicija koja naglašava razlike između različitih naroda.¹⁶⁷ Diodor, s druge strane, koristi i ostale kultne prakse Feničana i Kartažana kako bi ih ocrnio. Zajedno s opisom praznovjernih Kartažana koji su od straha prema Agatoklovoj invaziji žrtvovali vlastite građane, on svoj prijezir širi i na istočne Feničane kada ih opisuje na isti način kao i one zapadne – okrutne i praznovjerne, voljne zakovati i zarobiti vlastitog boga u svojem gradu kada su vjerovali da ih Apolon (Eshmun) želi napustiti.¹⁶⁸ Prema tome se može zaključiti da je stav antičkih autora izravno odgovoran za njihovu interpretaciju kulturnih običaja Kartage. Naime, sva ova literarna djela se nikada ne mogu odvojiti od političkog i društvenog konteksta u kojemu su nastali te se tijekom njihova proučavanja uvijek treba obratiti pažnja na ono što je autor možda njima htio poručiti. Uzimajući u obzir i rezultate arheoloških istraživanja, jasno je da antički izvori po ovome pitanju nisu uvelike vjerodostojni. Usprkos tome, oni pružaju jasan i zanimljiv uvid u postepene promjene stavova o Kartagi u cjelokupnoj grčkoj i rimskoj svijesti.

¹⁶⁴ Plb. 7. 9.

¹⁶⁵ E. J. Bickerman, 1944, 90.

¹⁶⁶ Plat. *Minos*, 315c.

¹⁶⁷ J. Quinn, 2019, 676.

¹⁶⁸ J. Quinn, 2019, 676.

7. ZAKLJUČAK

Kultovi predrimске Kartage razvili su se iz feničkog kulta s utjecajem lokalnih i susjednih kultura. Iako je kult bio iznimno važan u svakodnevnom društvenom i državnom životu Kartage, do današnjeg dana sačuvano je vrlo malo materijalnih i pisanih izvora. Kartaga je isprva bila fenička kolonija koja je, prema tradiciji, osnovana 813. godine prije Krista. Ipak, arheološka istraživanja ne podupiru tu teoriju. Naime, nije pronađeno dokaza o naseobini na ovom području prije 8. stoljeća prije Krista. Prema legendi, kult je osnovala Eliza, sestra tirkog kralja Pigmaliona, koja je sa svojim sljedbenicima pobjegla iz Tira te osnovala novi grad na brdu Byrsi. Dakako, ta legenda imala je veliki utjecaj na razvoj kulta u Kartagi. Već u samoj priči o njezinu putovanju mogu se razaznati utjecaji kulta Melkarta, Baala Hammona i Ištarte, dok je Elizin nesretan kraj na lomači ostao iznimno važan u punskoj kulturi. Sama fenička kultura se nastavlja razvijati na ovim prostorima pod lokalnim utjecajima. Tako se i na području kulta, te posebno u ikonografiji i arhitekturi, može vidjeti miješanje različitih kultura. Dok je narodni kult sinkretizmom poprimio brojne lokalne karakteristike, državni se kult ipak opirao promjenama, iako nije mogao izbjeći sve strane utjecaje.

Kartaški je panteon bio politeistički te je većina njihovih bogova bila preuzeta iz feničke tradicije. Svakako su od njih najvažniji bili Melkart, Tanit i Baal Hammon. Također su preuzeli i mnoštvo drugih bogova, kao što su Eshmun, Ištarta i Reshef. Ipak, za štovanje velikog dijela bogova imamo samo minimalne arheološke dokaze. Kartažani su također tijekom stoljeća preuzeli i razne strane bogove i štivali ih kao dio svog panteona. Grčke božice Demetra i Kora imale su svoj hram u gradu, dok su se razna egipatska božanstva, među njima svakako najznačajnija Izida, štivala među narodom. Identifikacija ovih bogova ipak je otežana činjenicom da je većina sačuvanih izvora napisana od strane grčkih i rimskih autora, koji su sva božanstva uvijek izjednačavali sa svojim panteonom. Kako nam nedostaje čvrstih izvora, nemoguće je govoriti o hijerarhiji panteona. Moguće je da je vrhovni bog bio Baal Shamem ili Melkart, no velika količina epigrafskih natpisa upućuje na to da su Baal Hammon i Tanit imali iznimnu važnost u Kartagi.

Zbog uništenja Kartage 146. godine prije Krista, teško je govoriti o hramovima i svetištima u samome gradu. Sačuvani pisani izvori upućuju na činjenicu da su u gradu postojali mnogi hramovi i svetišta, najpoznatiji od kojih je bio *Aesculapius*, najvjerojatnije posvećen bogu Eshmunu. Na Byrsi je postojao još jedan hram posvećen Apolonu (Reshefu), dok za druge

bogove arheološki ostatci svetišta nisu otkriveni, s izuzetkom *topheta* povezanih s Tanit i Baal Hammonom. Ostali načini štovanja kulta su uglavnom bili preuzeti iz feničkih tradicija. Poznato je da se prakticirala beskrvna i „krvna“ žrtva, te da su se na vratima hramova pisale takozvane „tarife“ na kojima su se zapisivali režimi žrtvovanja i načini plaćanja svećenika. Najpoznatija od danas sačuvanih „tarifa“ je svakako „tarifa“ iz Marseillea. U Kartagi je postojala razlika između privatnog i javnog štovanja. Dok se službeno, državno štovanje odvijalo u hramovima, privatno je štovanje bilo prisutno u ruralnim područjima i na kućnim svetištima. Ono se također moglo izraziti u raznim teofornim imenima. Neki povjesničari smatraju da su određene aristokratske obitelji štovale određene bogove kao neku vrstu obiteljskog zaštitnika. Ipak, za ovu teoriju nema čvrstih dokaza, iako se mogu pronaći neke indicije koje na nju upućuju. U Kartagi je postojala čvrsta hijerarhija svećenstva, a u slučajevima posebno bogatih hramova, oni su sami održavati ekonomsku strukturu koja je uključivala razne radnike u njihovom zaposlenju. Za razliku od drugih kaananskih kultova, fenički, pa tako i kartaški, dopuštao je postojanje svećenica. Feničani su također davali veliku važnost pogrebnim ritualima. Iako postoje razne vremenske i prostorne varijacije u načinima pokapanja ipak se može rekonstruirati generalni ritual iz nama poznatih izvora.

Topheti i žrtvovanje djece su danas vjerojatno najpoznatiji aspekti kartaškog kulta. Ipak, kao i mnogi drugi dijelovi kulta, i za njihovu interpretaciju nedostaje čvrstih dokaza. *Topheti* označavaju pokope u urnama popraćene stelama koji su bili iznimno popularni na cijelom punskom području, no kartaški je lokalitet zasad najveći sličnoga tipa. U urnama su se nalazile spaljene dječje kosti, uglavnom novorođenčadi, a ponekad i mrtvorodne djece i fetusa. U nekim su slučajevima dječje kosti bile popraćene kostima životinja. Grčki i rimski autori vrlo su živopisno opisivali kako su Kartažani žrtvovali vlastitu djecu bogu Saturnu (Baal Hammonu) te neki povjesničari *tophete* uzimaju kao čvrste dokaze ovih tvrdnji. Ipak, do sada se na temelju postojećih arheoloških izvora ne može sa sigurnošću reći je li žrtvovanje djece u Kartagi postojalo ili nije. Na samim stelama *topheta* nalaze se natpisi koji posvećuju *mlk* Baalu Hammonu ili Tanit. Ritual je prema svemu sudeći započeo biranjem žrtve te njezinim paljenjem na lomači. Ponekad su se uz glavnu žrtvu palile i sekundarne žrtve u obliku životinja. Spaljena se žrtva stavljala u urnu te su se u nekim slučajevima u urne nadodavali nespaljeni darovi, kao što su amuleti ili nakit.

Zahvaljujući širenju kartaške trgovine i njezinom vojnom osvajanju, punski se kult proširio velikim djelom Sredozemlja. Punkski utjecaj na Afriku u ranim je razdobljima teško

razaznati. Vrlo je malo sačuvanih epigrafskih izvora iz punskog perioda a sačuvani arheološki ostatci pokazuju da su mnogi lokaliteti bili obnavljani u kasnijim rimskim periodima, otežavajući time istraživanje onih punskih. Ipak, poznato je da je punski kult imao veliki utjecaj u današnjem Tunisu (Kerkouane, Haïdra, Utika), Maroku (Lixus, Volubilis) i Alžiru (St. Leu, Annaba). Punkski je kult tijekom stoljeća imao veliki utjecaj i na ostatak Mediterana. Tako su u Motyi na Siciliji postojali hramovi posvećeni Baal Hammonu, Ištarti i Melkartu. Također, u Selinusu postoje dokazi štovanja Melkarta, dok su u blizini Palerma pronađeni natpisi posvećeni Baal Hammonu i Tanit. Na Malti se nalazio poznati hram Tas-Silġ, koji je u punsko vrijeme bio posvećen Tanit i Ištarti. Sardinija je također imala nekoliko lokaliteta na kojima se može dokazati postojanje punskog kulta – Monte Sirai, Tharros, Antas. U Španjolskoj je punski kult svakako bio iznimno važan na Ibizi i u Cádiz. Naposljetku, zahvaljujući Pločicama iz Pirgija, poznato nam je da je punski kult bio utjecajan i na etrušćanskim prostorima.

Feničani se već od Homerovih vremena pojavljuju u antičkim izvorima. Takva su literarna djela u današnje vrijeme najveći izvor znanja o punskoj kulturi i tradiciji, ali ih se ipak treba analizirati pažljivo, jer su se u velikom broju slučajeva antički pisci njima koristili kako bi Kartagu opisali na njima željen način. U ranim su razdobljima, na primjer, tekstovi o Kartagi relativno neutralni, dok kasnije dolazi do potpunog uništenja njezine reputacije. Ipak, kartaška religija u antičkim izvorima zauzima samo mali dio sveukupne literature te se uglavnom prikazuje na iznimno negativan način. Tako su Diodor Sikulski, Kvint Kurcije Ruf, Plutarh, Justin i Orozije prenijeli iznimno živopisne opise žrtvovanja djece i teško osuđivali kartaške građane zbog takvih tradicija. Poneki od njih su pokušavali biti neutralni, ali su ipak prenijeli svoje svjedočenje o ovakvoj okrutnoj tradiciji. No žrtvovanje djece nije bila jedina tema zanimljiva antičkim autorima. Justin, na primjer, govori o legendi osnutka grada i štovanju Elize kao božice, dok Diodor piše o slanju danka u tirski hram Melkarta, a Polibije o nekoliko sitnih zgoda koje nam mogu dati uvid u svakodnevni kult Kartažana.

S uništenjem Kartage, uništen je i velik broj materijalnih dokaza o njezinom kulturnom životu. Ipak, sam kult je preživio u rimsko doba, iako u promijenjenom obliku. Naposljetku se ipak može reći da je kartaški utjecaj preživio i nakon njezinog uništenja te se ostatci ovoga kulta mogu pronaći u rimskim tekstovima i arheološkim dokazima čak i stoljećima nakon samog nestanka Kartage kao neovisne tirske kolonije.

8. BIBLIOGRAFIJA

8.1. Popis literature

- S. Ackerman, The Mother of Eshmunazor, Priest of Astarte: A Study of her Cultic Role, *Die Welt des Orients*, 43(2), Göttingen, 2013, 158-178.
- M. E. Aubet, 2001, *Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*, prev. M. Turton, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- P. Augostini – A. Zavaroni, The Bilingual Phoenician-Etruscan Text of the Golden Plates of Pyrgi, *Filologija*, 34, Zagreb, 2000, 3-48.
- P. Barcelo, The Perception of Carthage in Classical Greek Historiography, *Acta Classica*, 37, Cape Town, 1994, 1-14.
- R. Beeks, 2010, *Etymological Dictionary of Greek*, Boston: Brill, 2010.
- M. E. Bergeron, Death, Gender, and Sea Shells in Carthage, *Pallas*, 86, Toulouse, 2011, 169-189.
- P. Bernardini – A. Ibba, Il santuario di Antas fra Cartagine e Roma, *Sacrum nexum: alianzas entre el poder político y la religión en el mundo romano*, ur. J. Cabrero Piquero – L. Montecchio, Madrid-Salamanca: Signifer Libros, 2015, 75-138.
- E. J. Bickerman, An Oath of Hannibal, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 75, Baltimore, 1944, 87-102.
- E. Bloch-Smith, Archaeological and Inscriptional Evidence for Phoenician Astarte, *Transformation of a Goddess: Ishtar – Astarte – Aphrodite*, ur. D. Sugimoto, Fribourg: Academic Press Fribourg, 2014, 167-194.
- A. Bonanno et alii, Excavations at Tas-Silg, Malta: A Preliminary Report on the 1996–1998 Campaigns Conducted by the Department of Classics and Archaeology of the University of Malta, *Mediterranean Archaeology*, 13, Sydney, 2000, 67-114.
- C. Bonnet, Eshmun, *Encyclopedia of Religion (Second Edition)*, ur. L. Jones, New York: Thompson Dale, 2005, 2840-2842.
- C. Bonnet, Greeks and Phoenicians in the Western Mediterranean, *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*, ur. J. McInerney, New Jersey: Wiley-Blackwell, 2014, 327-340.

- M. Bunson, 2002, *Encyclopedia of Roman Empire, Revised Edition*, New York: Facts on File, Inc., 2002.
- M. A. Christian, Phoenician Maritime Religion: Sailors, Goddess Worship, and the Grotta Regina, *Die Welt des Orients*, 43(2), Göttingen, 2013, 179-205.
- A. Cooper, Phoenician Religion (First Edition), *Encyclopedia of Religion (Second Edition)*, ur. L. Jones, New York: Thompson Dale, 2005, 7128-7134.
- B. Costa, Ibiza, *The Oxford Handbook of Phoenician and Punic Mediterranean*, ur. B. Doak – C. Lopez-Ruiz, Oxford: Oxford University Press, 2019, 569-583.
- W. Culican, Phoenician Demons, *Journal of Near Eastern Studies*, 35(1), Chicago, 1976, 21-24.
- R. A. de Lima, Herakles/Melqart: The Greek Façade of a Phoenician Deity, *Revista Héléade*, 5(2), Niteroi, 2019, 186-200.
- R. Docter, Punic Carthage, *Carthage: Fact and Myth*, ur. R. Docter – R. Boussoffara – P. ter Keurs, Leiden: Sidestone Press, 2015, 27-44.
- D. Frayne – J. Stuckey, 2021, *A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East: Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia, Assyria and Elam*, University Park: Eisenbrauns, 2021.
- J. Harrison, 1928, *Myths of Greece and Rome*, New York: Doubleday, 1928.
- G. Hart, 2005, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, London: Routledge, 2005.
- T. L. Holm, Astarte, *Encyclopedia of Religion (Second Edition)*, ur. L. Jones, New York: Thompson Dale, 2005, 561-563.
- D. Hoyos, 2010, *The Carthaginians*, New York: Routledge, 2010.
- J. Lassus, Le site de Saint-Leu, Portus Magnus (Oran), *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 100(3), Pariz, 1956, 285-293.
- E. Lipinski, 1995, *Dieux et déesses de l'univers phénicien et punique*, Leuven: Peeters Publisher, 1995.
- E. Lipinski, 2004, *Itineraria Phoenicia*, Leuven: Peeters Publishers, 2004.

- C. Lewis – C. Short, 1879, *Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Press, 1879.
- M. Lopez-Bertran, Funerary Ritual, *The Oxford Handbook of Phoenician and Punic Mediterranean*, ur. B. Doak – C. Lopez-Ruiz, Oxford: Oxford University Press, 2019, 293-309.
- N. López-Sánchez – A. M. Niveau-de-Villedary y Mariñas – J. I. Gómez-González, The Shrines of *Gadir* (Cadiz, Spain) as References for Navigation. GIS Visibility Analysis, *Open Archaeology*, 5, 2019, 284-308.
- J. Luis López Castro, The Iberian Peninsula, *The Oxford Handbook of Phoenician and Punic Mediterranean*, ur. B. Doak – C. Lopez-Ruiz, Oxford: Oxford University Press, 2019, 584-602.
- J. MacIntosh Turfa, Evidence of Etruscan-Punic Relations, *American Journal of Archaeology*, 81(3), Boston, 1977, 368-374.
- G. Markoe, 2000, *People of the Past: Phoenicians*, Los Angeles: University of California Press, 2000.
- M. McCarty, The Tophet and Infant Sacrifice, *The Oxford Handbook of Phoenician and Punic Mediterranean*, ur. B. Doak – C. Lopez-Ruiz, Oxford: Oxford University Press, 2019, 310-325.
- A. Mederos Martin, North Africa: from the Atlantic to Algeria, *The Oxford Handbook of Phoenician and Punic Mediterranean*, ur. B. Doak – C. Lopez-Ruiz, Oxford: Oxford University Press, 2019, 626-643.
- F. Moore Cross, 2003, *Leaves from an Epigrapher's Notebook: Collected Papers in Hebrew and West Semitic Palaeography and Epigraphy*, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2003.
- S. Morris, Close Encounters on Sicily: Molech, Meilichios, and Religious Convergence at Selinus, *Religious Convergence in Ancient Mediterranean*, ur. S. Blakely – B. J. Collins, Atlanta, 2019, 77-100.
- B. Morstadt, Die Götterwelt Karthagos, *Antike Welt*, 1, Darmstadt, 2017, 22-29.
- S. Moscati, 1968, *The World of the Phoenicians*, New York: Frederick A. Praeger, 1968.

- L. Nigro, Temples in Motya and their Levantine Prototypes: Phoenician Religious Architectural Tradition, *Cult and Ritual on the Levantine Coast and its Impact on the Eastern Mediterranean Realm: Proceedings of the International Symposium, Beirut 2012*, ur. A. Maila, Afeiche, Beirut, 2015, 83-108.
- L. Nigro, The Temple of Astarte “Aglaia” at Motya and Its Cultural Significance in the Mediterranean Realm, *Religious Convergence in Ancient Mediterranean*, ur. S. Blakely – B. J. Collins, Atlanta, 2019, 101-126.
- N. Pilkington, 2013, *An Archaeological History of Carthaginian Imperialism*, New York: Columbia University, 2013.
- J. Quinn, The Cultures of the *Tophet*: Identification and Identity in the Phoenician Diaspora, *Cultural Identity in the Ancient Mediterranean*, ur. E. S. Gruen, Los Angeles: Getty Publications, 2011, 388-413.
- J. Quinn, 2018, *In Search of the Phoenicians*, Princeton: Princeton University Press, 2018.
- J. Quinn, Phoenicians and Carthaginians in Graeco-Roman Literature, *The Oxford Handbook of Phoenician and Punic Mediterranean*, ur. B. Doak – C. Lopez-Ruiz, Oxford: Oxford University Press, 2019, 671-683.
- M. Richey, Inscriptions, *The Oxford Handbook of Phoenician and Punic Mediterranean*, ur. B. Doak – C. Lopez-Ruiz, Oxford: Oxford University Press, 2019, 222-240.
- A. Roppa, Identifying Punic Sardinia: Local Communities and Cultural Identities, *The Punic Mediterranean: Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, ur. J. Quinn – N. Vella, Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 257-281.
- K. Sacks, 1990, *Diodorus Siculus and the First Century*, Princeton: Princeton University Press, 1990.
- J. H. Schwartz – F. D. Houghton – L. Bondioli – R. Macchiarelli, Two Tales of One City: Dana, Inference and Carthaginian Infant Sacrifice, *Antiquity*, 91(356), Durham, 2017, 442-454.
- B. Shaw, 2007, Cult and Belief in Punic and Roman Africa, *The Cambridge History of Religions in the Ancient World – Volume II: From the Hellenistic Age to Late Antiquity*, ur. W. Adler, Cambridge, 2007, 235-261.

- W. K. Simpson, New Light on the God Reshef, *Journal of the American Oriental Society*, 73(2), Ann Arbor, MI, 1953, 86-89.
- F. Spagnoli, Altars and Cult Installations of Punic Tradition in North Africa, *SOMA 2004. Symposium on Mediterranean Archaeology. Proceedings of the eighth annual meeting of postgraduate researchers, School of Classics, Trinity College Dublin, 20-22 February 2004 (BAR International Series, 1514)*, ur. J. Day – C. Greenlaw – H. Hall – A. Kelly – L. Matassa – K. McAleese – E. Saunders – D. Stritch, Oxford, 2006, 173-180.
- B. Stanley Spaeth, The Goddess Ceres in the Ara Pacis Augustae and the Carthage Relief, *American Journal of Archaeology*, 98(1), Boston, 1994, 65-100.
- E. Stockton, Phoenician Cult Stones, *The Australian Journal of Biblical Archaeology*, 2(3), Sydney, 1974, 1-27.
- J. Stuckey, Tanit of Carthage, *MatriFocus Cross Quarterly for the Goddess Woman*, 8(4), 2009, 1-13.
- P. ter Keurs, Carthage: Fact and Myth, *Carthage: Fact and Myth*, ur. R. Docter – R. Boussoffara – P. ter Keurs, Leiden: Sidestone Press, 2015, 9-16.
- G. van der Ploeg, 2018, *The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius*, Boston: Brill, 2018.
- P. van Dommelen – M. Lopez-Bertran, Hellenism as Subaltern Practice: Rural Cults in the Punic World, *The Hellenistic West*, ur. J. R. W. Prag – J. Quinn, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 273-299.
- H. Vella, Juno and Fertility at the Sanctuary of Tas-Silġ, Malta, *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean: papers presented at the First International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean*, ur. A. Bonanno, Msida, 1985, 315-322.
- N. H. Walls, Baal, *Encyclopedia of Religion (Second Edition)*, ur. L. Jones, New York: Thompson Dale, 2005, 723-725.
- P. Xella, Religion, *The Oxford Handbook of Phoenician and Punic Mediterranean*, ur. B. Doak – C. Lopez-Ruiz, Oxford: Oxford University Press, 2019, 273-292.

8.2. Izvori

Appian. Roman History, prijevod i bilješke Horace White, New York: The McMillan Company, 1899.

Biblija. Sveto pismo Staroga i Novog Zavjeta, prijevod i bilješke Ivan Šarić, Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo, 2006.

Britannica – <https://www.britannica.com/technology/cella> (4. studenog 2021.).

Cleon. On the Bronze Base of a Column Found in Sardinia (KAI 66), prijevod i bilješke J. Clackson, Oxford: Oxford University Press, 2014.

Diodorus Siculus. Diodorus of Sicily in Twelve Volumes with an English Translation by C. H. Oldfather, vol. 4-8, London: William Heinemann, Ltd, 1989.

Encyclopedia.com – <https://www.encyclopedia.com/education/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/adyton> (6. studenog 2021.).

Hrvatska enciklopedija: henoteizam – <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=24998> (20. srpnja 2021.).

Hrvatska enciklopedija: temenos – <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60771> (30. listopada 2021.).

Homer. Ilijada, prijevod i bilješke: Tomo Maretić, Zagreb: Matica Hrvatska, 1948.

Homer. Odiseja, prijevod i bilješke: Tomo Maretić, Zagreb: Matica Hrvatska, 1987.

Justinus, Marcus Junianus. Epitome of Pompeius Trogus' Philippic Histories, prijevod i bilješke: John Selby Watson, London: Henry G. Bohn, 1853.

L-Università ta' Malta – <https://www.um.edu.mt/arts/classicsarchaeo/ourresearch/silgexcavation> (10. studenog 2021.).

Merriam Webster: podium – <https://www.merriam-webster.com/dictionary/podium> (4. veljače 2022.).

Merriam Webster: uraeus – <https://www.merriam-webster.com/dictionary/uraeus> (18. augusta 2022.).

- Museés de Marseille* - <https://musees.marseille.fr/tarif-sacrificiel-de-marseille> (8. kolovoza 2022.).
- Oxford Reference* – <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803103027599> (30. listopada 2021.).
- Paulus Orosius. Histories against the Pagans*, prijevod i bilješke A. T. Fear, Liverpool: Cambridge University Press, 2010.
- Plato. Plato in Twelve Volumes, Vol. 9*, prijevod i bilješke W. R. M. Lamb, Cambridge: Harvard University Press, 1925.
- Pliny the Elder. The Natural History*, prijevod i bilješke J. Bostock, London: Taylor and Francis, 1855.
- Plutarch. De superstitione*, prijevod i bilješke W. Goodwin, Boston: Little, Brown and Company, 1874.
- Plutarch. Plutarch's Lives*, prijevod i bilješke B. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, 1918.
- Polybius. Histories*, prijevod i bilješke E. Shuckburgh, London: Macmillan, 1889.
- Ptolemaeus, Geography, Books 2-6.11*, prijevod i bilješke B. Kiesling – https://topostext.org/work.php?work_id=209 (6. studenog 2021).
- Q. Curtius Rufus. Historiarum Alexandri Magni*, prijevod i bilješke J. Rolfe, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1946.
- Silius Italicus. Punica*, prijevod i bilješke A. S. Kline – <https://www.poetryintranslation.com/> (21. travnja 2022).
- Strabo. The Geography*, prijevod i bilješke H. Hamilton – W. Falconer, London: G. Bell & Sons, 1903.
- Tariff of Fees for Temple of Ba'al, Found at Marseilles (KAI 69)*, prijevod i bilješke E. Lupu, Chicago, 2009.
- The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* – <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0006%3Aalphabetic+letter%3DP%3Aentry+group%3D7%3Aentry%3Dportus-magnus> (30. travnja 2022.).

M. Tullius Cicero. The Orations of Marcus Tullius Cicero, prijevod i bilješke C. D. Yonge,
London, 1903.

SAŽETAK:

Predrimski kultovi u Kartagi razvili su se iz feničkog kulta pod utjecajem lokalnih kultura i tradicija. Na ovim su se prostorima štovali fenički, grčki i egipatski bogovi, te su se sačuvale razne feničke kultne tradicije, od kojih je najpoznatija i najkontroverznija ritualno žrtvovanje djece. Utjecaj ovoga kulta, zahvaljujući širenju Kartage i njezinim trgovačkim pothvatima, osjećao se ne samo u sjevernoj Africi, nego i na velikom dijelu Mediterana. Kultovi Kartage bili su iznimno fascinantanu antičkim piscima te su oni proizveli mnoga djela koja su nam u današnje vrijeme glavni pisani izvori o kartaškim kultovima. Rimskim je osvajanjem sam grad u potpunosti uništen te su materijalni dokazi kulta nestali, ali je on sam preživio pod rimskim utjecajem s minimalnim promjenama.

Ključne riječi: Kartaga, kult, religija, bogovi, božice, žrtvovanje djece

SUMMARY:

Religious Cults of Pre-Roman Carthage

Cults in pre-Roman Carthage developed from Phoenician cult under the influence of local cultures and traditions. In these areas worship of Phoenician, Greek and Egyptian gods was popular. Many Phoenician cult traditions were still practiced in Carthage, among them the infamous and controversial ritual child sacrifice. The influence of this cult, thanks to the spread of Carthaginian trade and territory, was felt not only in the North Africa, but also in the large parts of the Mediterranean. The Carthaginian cults were fascinating to the ancient writers, whose many writings are our main source about the Carthaginian cults today. With Roman conquest, the city was completely destroyed and most of the material evidence disappeared, but the cult itself survived under Roman influence with minimal changes.

Keywords: Carthage, cult, religion, gods, goddesses, child sacrifice